

מן פה לפה

א

מאמר זה הוא הפרק האמצעי של מחקר בשם הנ"ל, שבו ביקשתי להראות את רציפות הלשון העברית בפי חכמים. הפרק הראשון נקרא 'על לשון מקרא בלשון חז"ל',¹ ובו ראינו את שימושם של חז"ל בלשון המקרא, אף בלשונות יחידאים, כגון 'בלתי היום', 'בית מלחמתי' וכיוצא באלו. הפרק האחרון נתפרסם בחוברת מיוחדת בשם 'בלשון קודמים' – מחקר בשירת ישראל בספרד, ירושלים תשכ"ה, ושם ראינו שיש שמשורר מבליע בתוך שירתו מדברי משורר אחר, קודם לו הרבה או בן-זמנו, כמות שעשו בפסוקים מן המקרא או מן חז"ל.

בפרק זה שאני מפרסם כאן אני מבקש להראות כיצד השתמשו תנאים ואמוראים בלשונות של חכמים אחרים, והכוונה היא בלשונות בלבד, לא בדברי הלכה ואף לא למנהגים שנהג רב פלוני ואחריו רב פלוני. בהכרה זאת של מקור הלשונות אנו עומדים הרבה על פירושה האמיתי של דברים; עיין לקמן.

לא בדברי הלכה, בין שמפורש נאמר 'אמר ר"פ אמר ר"פ אמר ר"פ אמר ר"פ', ובין בסתם, שפלוני אמר דבר הלכה ואנו מוצאים שהוא של 'כת קודמין' והאומר האחרון אינו אלא מוסר דברי קודמיו, והוא מצוי הרבה בין אצל תנאים ובין אצל אמוראים. ולפרקים אומר התלמוד זו של ר"פ – של ר"פ היא, כגון כתובות יב ע"ב: 'אמר אביי לרב יוסף הא דרב הונא ורב יהודה דשמואל היא'; ועוד כמה פעמים. ויש שלא גילו את המקור אלא ידוע שר"פ אומר דברי רבו, כגון הסיפור המפורסם על ר' אלעזר ורבי יוחנן (בבלי יבמות צו ע"ב; 'ירוש' ברכות ד, א; ועיין תוספות ב"ק סז ע"ב, ד"ה רבא, בנוגע לרב פפא ורבא).²

ולא מנהגות, כדרך שאמרו: 'רב מפקד לאינשי ביתיה... רב פלני מפקד' (כגון 'ירוש' ע"ז ד, א ועוד) והרבה כאלה במנהגות והליכות חיים. זה אינו כלול במחקר זה ומקומו במקום אחר. ומכל מקום לא אמנע מלהזכיר דבר אחד משום חשיבותו לדרך הלימוד של תנאים ואמוראים.

1. במסכת כתובות דף נ ראש ע"ב שנינו:

1 נדפס בספר מחקרים בלשון, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 211–242.

2 וכן נהג ר' אלעזר ביחס לר' אושעיא רבו. ביומא פ ע"א: 'אמר ר' אלעזר: האוכל חלב בזמן הזה צריך שיכתוב לו שיעור שמא יבא בית דין אחר וירבה בשיעורין'; ובירוש' פאה א, א (חגיגה א, ב): 'ר' הושעיא כדעתיה דרבי הושעיא אמר האוכל איסור בזמן הזה...'. ועיין ב"ב קנד ע"ב: אמר ליה (לר' יוחנן) והלא משמך אמרו... אמר ליה זו אלעזר אמרה... והדברים ארוכים.

יחיב רב יוסף קמיה דרב המנונא ויחיב רב המנונא וקאמר כשם שאין הבנים יורשין אלא מן הקרקע כך אין הבנות נזונות אלא מן הקרקע אוש עליה כולי עלמא דשביק ארעא הוא דירתי ליה בניה דלא שביק ארעא לא ירתי ליה בניה?
 אמר ליה רב יוסף ודילמא כתובת בנין דכרין קאמר מר?
 אמר ליה מר דגברא רבה הוא ידע מאי קאמינא.

היינו רב המנונא אמר הלכה שהתמיהה את כל העם, ורב יוסף אמר, שמא לכך וכך התכוונת. אמר לו רב המנונא: מר שאדם גדול הוא יודע מה שאני אומר. ורב המנונא לא פירש את דבריו במה דברים אמורים ועורר את תמיהת העם עד שרב יוסף פירש את דבריו. וצה לומר שרב המנונא סמך על השומעים, שיכוונו דעתם למה הוא מתכוון, ולא אמר כל דבר תמוה. והנה מצאנו לרב יוסף שאף הוא נהג כך ואמר בדיוק כמות שאמר רב המנונא; עיין לקמן.
 2. והנה בסוכה יד ע"ב נחלקו רב הונא ורבי חסדא ורבה בר רב הונא:

[הפכן את הנסרין; שהם של ארבעה טפחים] על צדיהן [ונמצא שאינן רחבים ג' טפחים] רב הונא אמר פסולה ורב חסדא ורבה בר רב הונא אמרו כשירה. איקלע רב נחמן לסורא עול לגביה רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרו ליה הפכן על צדיהן מהו אמר להו פסולה, נעשו כשפודין של מתכת.
 אמר להו רב הונא לא אמרי לכו אמרי כוותי.
 אמרו ליה ומי אמר לן מר טעמא ולא קבלינן מיניה?
 אמר להו ומי בעיתו מינאי טעמא ולא אמרי לכו?

רב הונא לא ביאר את טעמו בפסקו, משום שכך היה דרכם להורות בסתם, ולא נימקו אלא אם כן נשאלו! (ודבר זה אינו רגיל בש"ס במחלוקתם של רב הונא ורב חסדא ורבה בר"ה, שלא מצינו שאמר להם שיסכימו לו! ואף לא מצאנו בשום מקום שביקשו מר"ה שיסביר את דבריו, ובוודאי נחלקו עליו אף לאחר המעשה הזה, ולא למדו מכאן! ואכמ"ל.)

3. ומצאנו דרך זאת אף אצל רב יוסף במגילה כג ע"א (סנהדרין י סוף ע"ב): 'אמר רב יוסף לאביי על שאלתו: עד האידנא מ"ט לא פריש לן מר הכי? אמר להו לא הוה ידענא דצריכיתו, מי בעיתו מינאי מילתא ולא אמרי לכו?' לכאורה אביי בלבד הוא ששאל, והיה צריך להשיב לו ביחיד, ולמה נאמר אמר להו? (באמת במגילה כתובה ליה.) אלא נראה שאביי שאל ואמר לו בשם כל שומעיו של רב יוסף. 'ומי בעיתו מינאי...' הוא לשונו של רב הונא; 'לא הוה ידענא...' הוא לשונו של רב (עיין לקמן).
 ויש כאן צירוף של שני לשונות!

4. והנה על דרכו של רב יוסף בהוראה אנו מוצאים עוד במסכת זבחים סב סוף ע"א:

וכמה אמר רב יוסף אמה. מחכו עליה חמש אמות ארך וחמש אמות רוחב רבוע יהיה המזבח [כתוב בתורה].

אמר ליה אביי דלמא מקום מערכה קאמר מר?
 א"ל מר דגברא רבה הוא ידע מאי קאמינא.

אם כן, רב יוסף אמר סתם 'אמה' אף על פי שהוא תמוה (ומחכו עליה) ולא פירש עד שאביי עמד על טיבו של דבר.

5. ולדרכו זו של רב יוסף אפשר לצרף אף מה שמצינו ביבמות סד ע"ב:

אמר ליה רב יוסף בריה דרבא לרבא בעי (בעאי) מיניה דרב יוסף הלכה כרבי? ואמר לי אין. הלכה כרבן שמעון בן גמליאל? ואמר לי אין, אחזכי אחיך בי!
א"ל רבא לא סתמי הוא ופשיט לך נישואין ומלקות כרבי, ווסתות ושור המועד כרבן שמעון בן גמליאל.

אף כאן רב יוסף לא פירש דבריו ובה רבא ופירשם.

על אמירה סתמית של רב הונא, ודברי רב יוסף עליה, עיין ב"ק קב ע"א: 'יטיב רב יוסף אחורי דרבי אבא קמיה דרב הונא ויתיב רב הונא וקאמר הלכה כרבי יהושע בן קרחה והלכה כרבי יהודה. אהדרינהו רב יוסף לאפיה (בכעס, רש"י)... עיין שם משא ומתן בהסבר דברי רב הונא.

6. נמצא שדרך זאת של הוראה ופסק יש לה כבר מסורת של רב הונא, רב המנונא ורב יוסף. כלום רב הונא הוא שחידש דרך זו, שאין מפרשין אלא אם כן חוששין שמא לא יבינו? לא כך, כבר מצאנו דרך זאת אצל רב, רבו של רב הונא. במסכת נזיר יט ע"א מפרש שמואל את המשנה שאין לה פירוש בלי פירושו. ואמרו לו רב כהנא ורב אסי לרב: 'מאי טעמא לא מפרשת לן כהלין מילי? אמר להו אמינא דילמא לא צריכי'תו'. רב לא פירש, משום שסבור היה שרב כהנא ורב אסי אינם זקוקים לפירוש. והנה כאן אפשר אולי להביין את דרכו של רב, משום שרב כהנא ורב אסי היו תלמידים מובהקים של רב, שאמרו עליהם בתלמוד, שהם היו זקוקים לרב בנוגע למסורותיו בלבד אבל לא לעניין סברא והסבר (עיין סנהדרין לו ראש ע"ב); שרב אמר, רב ותלמיד נחשבים כשניים לעניין בית-דין ולא כברייתא שם. ועל זה אמרו, שרב לא נתכוון לכל תלמיד אלא כגון רב כהנא ורב אסי, 'דלגמריה דרב הו צריכי ולסבריה דרב לא הו צריכי'. אבל רב יוסף אמר כך אף לאביי. ומהו העניין — זוהי דרך של חכם גדול ששונה לתלמידיו בדרך קצרה ואינו מפרש אלא אם כן צריכים לו!

ודרך אגב יש להעיר, שכירושלמי נזיר ג, ו הובא פירושו של שמואל הנ"ל, אבל יש אף משא ומתן בין רב לרב כהנא במשנה זאת. כלומר הוא פירש לרב כהנא את המשנה, שאינו טעון הזיה ולא כשמואל. היינו לא כמסורת שבבבלי, שרב הסכים לכאורה לדעת שמואל. (אלא שאין הדבר מוכרח, והארכתי בזה בשיעוריי באוניברסיטה, כשלמדנו מסכת נזיר!).

7. וכשנחזור לעיין במקורות, לפי ראייה זאת, נמצא שזוהי מידה מהלכת בימות תנאים ואמוראים. והקב"ה מאיר את עינינו. נתחיל בדברי אמוראים.

אנו מוצאים אצל רב יצחק בר אבדימי ששנה הלכה מסותמת לפני ר' חייא, ורב לא הבין אותה. בחולין קי ע"א אמרו: 'אנא כחל של מניקה שניתי לו [לרב] ומפלפולו של רבי חייא שנה לו כחל סתם'. ומפרש רש"י: 'ומתוך פלפולו של רבי חייא שהוא מחודד מאד ומבין מעצמו, וכסבור [רב יצחק] שתלמידיו מחודדין כמותו, כשחזר ושנאה לפני ר' חייא שנה לו סתם וסבור שיבין רב שאין אסור אלא מניקה ולא הבין'. ועוד אצל רב הונא. בבכורות כב ע"א אמרו:

תנן התם אין לנפלים פתיחת הקבר עד שיעגילו ראש כפיקה. מאי כפיקה? אמר רב הונא כפיקה של צמר. אמר לו חייא בר רב לרב הונא פרש, של שתי או של ערב. אמר לו תניא פיקה של שתי דברי רבי מאיר רבי יהודה אומר של ערב וכו'.

רב הונא ידע את הברייתא ולא אמר אלא סתם, עד שביקש חייא בר רב שיפרש. (בתוספות חולין יד ע"א, ד"ה אמר רב הונא, הנוסח: רבי פרש את דבריך!)
8. ויש ששאלו שאלה מסותמת, כגון שבועות יח ע"ב:

בעא מיניה רבי יונתן בן יוסי בן לקוניא מר"ש בן יוסי בן לקוניא אזהרה לכוּעל גדה מגנין מן התורה? שקל קלא פתק ביה³ אזהרה לכוּעל גדה, ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב. אלא אזהרה למשמש עם הטהורה ואמר לו נטמאתי דלא ניפריש מיד מנלן, אמר חזקיה אמר קרא ותהי נדתה עליו אפילו בשעת נדתה תהא עליו.

מה אנו רואים כאן? ר' יונתן שאל שאלה פשוטה לכאורה ותמהו עליו, ובאמת הלשון פשוט אבל השאלה אינה פשוטה. כי את המקרא ידע ר' יונתן.

9. ואין צריך להאריך ברגיל בתלמוד, שאמרו 'הא מני ר' פלוני היא', והתלמוד מבקש אחר כן לברר 'הי ר' פלוני' (בירוש': הידין). האומר סתם והתלמוד מבקש לפרש, כגון ב"מ עח ע"א: 'אמר ר' יוחנן הא מני ר' מאיר היא'. והתלמוד דן הרבה לאיזו דעה של ר' מאיר התכוון ר' יוחנן. כיוצא בו אמר ר' יוחנן בירוש' כתובות ה, א (על מה שאמרו שם): 'תמן תנינן... ומציאת אשתו הרי אלו שלו. אמר ר' יוחנן טעם אחר יש באשה'. ולא פירש, ובא ר' חגי ופירש: 'מפני קטטה'. ועיין שם בבבלי.

וכדרך תשובתו הסתמית של ר' יוחנן, כך ענה אף שמואל, ב"ק פח ע"ב: 'הכי אמר שמואל זו אינה דומה למשנתנו'. ורב יוסף ואבבי מפרשים את דבריו. ושם, צט ע"ב, מקפיד שמואל ואומר: אמאי לא דייקת מילי, והוא עצמו מפרש דבריו:

וכגון בבלי פסחים כט ע"א: 'מני מתניתין לא רבי יהודה ולא רבי שמעון ולא רבי יוסי הגלילי. מאי היא דתניא... קודם אמרו סתם ולאחר מכן פירשו את הסתם.

10. וכבר אמרתי שזה רגיל בתלמוד. ולא לתנאים בלבד אלא אף לאמוראים. כגון מה שאמר רב משרשיא בעירובין מו ע"ב: 'ליתנהו להני כללי' (של ר' יוחנן). והתלמוד דורש למצוא תימוכין לדבריו: 'מנא ליה לרב משרשיא הא אילימא...'; עיין שם כל הסוגיה. ולתנאים — כגון סוכה יח ע"א:

דרש ר' יהודה בר אילעאי בית שנפחת וסכך על גביו כשרה, אמר לפניו ר' ישמעאל בר יוסי, רפי פרש. כך פירש אבא ד' אמות פסול. פחות מד' אמות כשרה. דרש רבי יהודה בר אילעאי אברומא שריא אמר לפניו ר' ישמעאל בר יוסי רבי פרש. כך אמר אבא של מקום פלוני אסורה של מקום פלוני מותרת.

ר' יהודה סתם ור' ישמעאל דרש שיפרש משום שאביו פירש והבדיל!

3 שקל קלא, למשל בפסחים סב ע"ב (ר' יוחנן), בר"ה כה ע"א אמרו על ר' חייא (בארמית, ובתחומא בוכר, פירשת בא, אותה ובילקוט שמעוני בעברית: נטל צרורות ועפר והיה זורק בו). ועיין עוד ב"מ סא ע"ב, ועוד הרבה.

11. ומפורסם מה שאמר ר' יהושע פעמים אחדות לשון סתמי וכשביקשו לפניו שיפרש לא פירש אלא אמר 'כך שמעתי'.

ויש להבחין בין המקומות:

א. יש שמסר לשון סתמי, כגון משנה פרה א, א: 'מה הלשון "שלשית"', אמר להם כך שמעתי סתם; כיוצא בו אמר "כרם רבעי", אמרו לו מה הלשון "רבעי", אמר להם כך שמעתי סתם. כיוצא בו אמר 'האוכל בבית המנוגע... אמר להם כך שמעתי'. בכל הדוגמות האלה שאלו אותו על הלשון הסתמי שאמר ור' יהושע ענה 'כך שמעתי'.

ב. אחרת היא המשנה בפסחים ט, ו: 'שמעתי שתמורת הפסח קרבה ותמורת הפסח אינה קרבה ואין בידי לפרש, אמר בן עזאי אני אפרש'. או יבמות ח, ד: 'א"ר יהושע שמעתי שהסריס חולץ וחולצין לאשתו והסריס לא חולץ ולא חולצין לאשתו ואין לי לפרש אמר ר' עקיבא אני אפרש'.

כאן אנו עסוקין בהלכה, שמסר ר' יהושע הלכה בסתם ואמר שאין לו לפרש, משום שכך היתה דרכם ללמוד סתם לחכמים ולפרש אחר כן לתלמידים. ועיין כלים יג, כ: 'דבר חדש חדשו סופרים ואין לי מה אשיב' (מה טעם אמרו כן). וכן טבול יום ד, ו (להשיב).

12. על-ידי הכרת דרך הלימוד שהיו לומדים בלשון קצר סתום לחכמים, נבין אף מקום סתום ב'תורת כהנים'. שנינו ב'תורת כהנים' מצורע, זבין פרק ה:

אמר בן עזאי קל וחומר ומה אם במקום שלא עשה ולד הטומאה קל... אמר לו ר' יוסי הגלילי שניהו. אמר לו אין שונים לחכם. אמר לו פרשיהו. אמר לו אין מפרשים לחכם.

ר' יוסי ודאי ידע את דרכי הלימוד שלומדים סתם, אלא שסבור היה שאם שואלים לפרש מפרשים לשואל, ובן עזאי השיב שאף אין מפרשים לחכם השואל ואין שוניין לו (אלא לתלמיד בלבד!). '[אין מפרשים לחכם' נשתגר מכאן הרבה בספרות הרבנית]. מן הלשון הסתום שבו השתמשו חכמים יצאו כמה פעמים דעות שונות במסירת דבריהם. והוא דבר ידוע. וראוי להזכיר כאן לפחות עניין אחד: בכתובות עו ע"א אומר רב יהודה (בר יחזקאל) דין בשם שמואל רבו, ומביא ראיה מן המשנה: 'ותנא תונא כלה'. התלמוד שואל 'הי כלה', ומבקש להוכיח את הדין מן דיני הכלה שנאמרו במשנתנו. בא רמי בר יחזקאל, אחיו של רב יהודה, ואומר דין אחר בשם שמואל שסותר את דינו של רב יהודה, ואף הוא אומר ששמואל אמר: 'ותנא תונא כלה'!

13. בדרך התשובה הסתמית נאמרה אף תשובה לשאלת רב מרדכי מרבה, שבת צא ע"ב:

עמוד ברשות הרבים גבוה י' ורחב ד' וזרק ונח על-גביו מהו, מי אמרינן הרי עקירה באיסור הרי הנחה באיסור או דילמא כיון דממקום פטור קאתא לא. א"ל מתניתין היא. אתא שייליה לרב יוסף א"ל מתניתין היא. אתא שייליה לאבבי א"ל מתניתין היא. אמר להו כולכו ברוקא דהדדי תפיתו [רש"י: 'רוק אחד אתם ורוקיים] א"ל ואת לא תסברא והתנן הנוטל מהן ונותן על גבן חייב. א"ל [רב מרדכי] דילמא מתני' המחט וכו'.

נמצא שרב מרדכי ידע את המשנה ומכל מקום שאל. משום ששאלתו היא שונה מן מה

שאפשר לפרש את המשנה. ורבה ורב יוסף ואביי פשטו את השאלה מן המשנה כאילו לא ידע אותה רב מרדכי.

14. והוא עניין אחר ממה שאמרו בפסחים ג ע"ב: 'לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה', שפירש הרמב"ם, הלכות דעות פרק ב הלכה ד: 'וכן בדברי תורה ובדברי חכמה יהיו דברי האדם מעטים ועניניהם מרובים והוא שצו חכמים ואמרו לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה'.

וכדברי ר' יהושע מצאנו אף לר' יוחנן שאמר: 'שלש לשונות שמעתי אחת של פרה ואחת של שעיר המשתלח ואחת של מצורע ואין לי לפרש, כי אתה רבין פירשה משמיה דרבי יוחנן... וכיוצא בו בבכורות כב ע"א: 'כי אתה רב דימי אמר ר' יוחנן שלש פיקות שמעתי ... ואין לי לפרש כי אתה רבין פירשה משמיה דר' יוחנן... כאן ברורה השתלשלות המסירה: תחלה אמר סתם ואחר כך פירש. ואולם אצל רב הונא מצאנו בבכורות שם שאמר (על השאלה 'מאי כפיקה?') 'כפיקה של צמר'. ואמר לו חייא בר רב לרב הונא רבי פריש של שתי או של ערב... (עיין לעיל אצל רב הונא. כאן שאלו וענה!). ועוד אמרו בבכורות שם: 'אמר רב הונא שמעתי שתי פיקות אחת של שתי ואחת של ערב ואין לי לפרש...'

15. לשון אחר לדרך הלימוד אתה מוצא בזו של מכות טז ע"א: 'תנן התם הנוטל אם על הבנים רבי יהודה אומר לוקה ואינו משלח וחכמים אומרים משלח ואינו לוקה. זה הכלל כל מצות לא תעשה שיש בה קום עשה אין חייבין עליה. א"ר יוחנן [אנו, ר"ח וכתבי יד] אין לנו אלא זאת ועוד אחרת. א"ל ר' אלעזר היכא, א"ל לכי תשכח, נפק דק ואשכח.' (וע"ש כל הסוגיה.)

רבי יוחנן לא ביקש להודיע לר' אלעזר היכן היא האחרת ואמר לר' אלעזר שימצא בעצמו. והנה אתה מוצא דרך זו ולשון זה אף בפי ר' יהושע בן לוי שאמר כך לר' אלעזר! בכרכות יט ע"א שנינו: 'אמר ר' יהושע בן לוי בכ"ד מקומות בית דין מנדין על כבוד הרב וכולן שנינו במשנתנו. אמר לו ר' אלעזר היכא. אמר ליה לכי תשכח.' (ועיין שם בכל הסוגיה.) אף כאן לא ביקש ר' יהושע בן לוי לגלות לר' אלעזר את מקומן של דברים! ועיין בירוש' מועד קטן ג, א: 'ר' יהושע בן לוי שלח בתר חד בר נש תלת זימני ולא אתא שלח א"ל אילולי דלא חרמית בר נש מן יומי הוינא מחרם לההוא גברא שעל עשרים וארבעה דברים מנדין וזה אחד מהן וכל אשר לא יבוא לשלש הימים בעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו והוא יבדל מקרב קהל הגולה. אמר ר' יצחק בר רבי לעזר אית סגין מינהון מבדיין במתניתא'.

ולבסוף, מקום שלישי אף הוא מחכמי ארץ-ישראל. בשבת קמג ע"ב אמרו: 'אמר רב פפא א"ר יהודה אמר שמואל מודים חכמים לר' יהודה בשאר מיני פירות ומודה ר' יהודה לחכמים בזיתים וענבים. א"ל ר' ירמיה לר' אבא א"כ במאי פליגי.³³ א"ל לכי תשכח (א"ר נחמן בר יצחק מסתברא וכו').

אנו רואים אפוא שזו דרך חכמי א"י לומר לשואלים בלשון מיוחד. ודאי לא לכל שואל היו אומרים כך ולא בכל עניין אמרו כך, אלא לחכמים גדולים אמרו: לר' אלעזר 'מרא

33 השאלה 'במאי פליגי' מזכירה לנו את שאלת רב אחא בריה דרבא לרב אשי בסוף סוגיית 'אי עביד מהני או לא מהני', תמורה ו סוף ע"א.

דארעא דישראל' (יומא ט ע"ב) ולר' ירמיה החריף והמפולפל, שכאשר עלה לארץ אמר על חכמי בבל 'בבלאי טפשאי' (פסחים לד ע"ב וש"נ).

16. ואשר למנהגות: כגון ר' יוחנן בן זכאי, סוכה כח ע"א, שלא אמר הגיע עת לעמוד מבית המדרש, ואחריו ר' אליעזר. כיוצא בו ר' עקיבא בפסחים קט ע"א. וכגון זו של תענית כג ע"א בנוגע לאבא חלקיה (בן בנו של חוני המעגל). 'מאי טעמא כי מטא להיזמי והיגי דלינהו למניה. אמר להו זה מעלה ארוכה וזה אינו מעלה ארוכה'. ובאותו לשון ובאותו עניין אמר רב חסדא, ב"ק סא ע"ב.

17. ובאמוראים עוד: שבת ס ע"א: 'כי הא דרב הונא מבי רב, ורב מבי רבי חמא, ורבי חמא מבי רבי כי הוו מיבסמי...'; וכן ירושלמי מעשרות סוף פרק ד: 'מפקד לאילין דבי רב אתי [אחי?] רב הונא המנונא (!) מפקד לחברייא...'. בר קפרא, כתובות קד ע"א: 'אמרו ליה רבנן לבר קפרא זיל עיין [אם רבי עדיין חין]. אזל אשכחיה דנח נפשיה קרעיה ללבושיה ואהדריה לקרעיה לאחוריה... אמרו ליה נח נפשיה אמר להו אתון קאמרתו אנא לא קאמינא'.

וממש כיוצא בו בפסחים ג ע"ב: 'רב כהנא חלש שדרוה רבנן לרב יהושע בריה דרב אידי אמרו ליה זיל בדיק מאי דיניה אתא אשכחיה דנח נפשיה קרעיה ללבושיה ואהדריה לקרעיה לאחוריה ובכי ואתי אמרו ליה נח נפשיה אמר להו אנא לא קאמינא, ומוציא דבה הוא כסיל'. בכל זה וכיוצא בזה יש להאריך הרבה, ואינו מענייני עכשו.

ב

1. נחזור לענייננו. יש לתת את הדעת על ביטוי החזור בכמה מקומות:

'נצא לחוץ נלמד, נפקון שמעון...'; ר' חייא אמר כך לבר קפרא, ירוש' שבת ב, ה.⁴ וכן 'נפקון ושמעון' כמה שאמר ר' שמעון בן ר' יוסי בן לקוניא לרבי יוחנן, ירוש' הוריות פרק ב, ה: 'אנא ואת צריכא לן נצא לחוץ ונלמד נפקון ושמעון קליה דתנוי'. ואחר-כך — רבמי לרבי יודן נשיאה, ירושלמי סוף עבודה זרה. ור' יודן בן פזי ורב אייבו בר גרמא — ירוש' תרומות ה, ב (סוכה, ב, ח). 'אמרין נצא לחוץ ונלמד נפקון ושמעון... ורבי בא ורבי לא — ירוש' שביעית ב, ו. מכאן כבר ברור שה'חוץ' היה מקום לימוד, ושם יכלו לשמוע מקורות שלא נאמרו בבית-המדרש. ועיין ירוש' מע"ש סוף פ"א: 'כד נפק רבי חגיגי אשכח תני'...

2. מעין זו הוא 'פוק תני לברא [= לחוץ]', שרגיל בפי ר' יוחנן: בבלי עירובין ט ע"א, לשון גנאי; וכן בסנהדרין סב ע"א וביבמות עז ע"ב. ושם בעירובין בגלין הש"ס לר' עקיבא אייגר, והגהות ר' מתתיהו שטראשון שם. לר' אבהו אמר ר' יוחנן — שבת קו ע"א; ב"ק לד סוף ע"ב. ולתנא (סתם) — יומא מג ע"ב. הכול מארץ-ישראל.

4 ובבבלי — כגון ר' זירא שאמר לר' ירמיה: 'ואימא טעמא דידי ואימא טעמא דידך' (מנחות פא סוף ע"ב). ואחר כך רבא בעירובין ח ע"ב וכן בפסחים קיז ע"ב. ואחר כך רב פפא בקידושין ט ע"ב. ספק הוא לכאורה מה שמצינו שרבא דרכו לומר: 'הואיל ונפיק מפומיה דרב הונא' (פסחים קיד ע"ב; סנהדרין עב ע"א). ולאחר מכן אנו מוצאים דרך זו אצל רב אחא בריה דרבא: 'הואיל ונפיק מפומיה דרב כהנא' (סוכה לב ע"ב); אפשר שמרבא קיבל כך.

3. ודרך לימוד, א"י — ובבל: 'הוא סבר דחויי קא מדחי ליה נפק דק ואשכח'. בארץ-ישראל — יבמות ק"ה ע"א (רבי אמי לרבי אבא בר ממל). וכדרך הזאת רב נחמן לרבא, חגיגה יט ע"א וחולין לא ע"ב, ולרב אחא בר יעקב, ע"ז י ע"א.
4. על ר' יוחנן אמרו בירוש' ברכות ו, א: ר' יוחנן נסב זיתא ובירך לפניו ולאחריו והוה ר' חייא בר אבא מסתכל ביה. א"ל ר' יוחנן בבלא לה למה את מסתכל בי לית לך כל שהוא ממין שבעה טעון ברכה לפניו ולאחריו... ועוד בירוש' גיטין ב סה"א: ר' יסא בשם ר' יוחנן וביוצא מתחת ידו והוה רבי זעירא מסתכל ביה א"ל למה את מסתכל בי'. ועוד ביחס לר' זעירא: בירוש' גיטין א, ב: ר' יעקב בר אדא בר עתליי בשם ר' לעזר הלכה כר' מאיר בגיטין והוה ר' זעירא מסתכל ביה א"ל למה את מסתכל בי... ולשון ר' ירמיה, ירוש' כלאים א, י: ר' יעקב בר זבדי בעא קומי ר' ירמיה... והוה מסתכל ביה א"ל מה את מסתכל בי... (עיין שם כל הסוגיה). ובירוש' מע"ש ד, ד: ר' יוסי בשם ר' לעזר אין מוסיפין חומש על הסלע השניה והוה ר' לעזר מסתכל ביה א"ל מה את מסתכל בי...'
5. ועל מנהג יפה כדאי להעיר אף כאן. שנינו בסנהדרין יא ע"א:

מעשה ברבן גמליאל שאמר השכימו לי שבעה לעלייה, השכים ומצא שמונה אמר מי הוא שעלה שלא ברשות ירד, עמד שמואל הקטן ואמר אני הוא שעליתי שלא ברשות... ולא שמואל הקטן הוה אלא איניש אחרינא ומחמת כיסופא הוה דעבד.

כי הא דיתבי רבי וקא דריש והריח ריח שום אמר מי שאכל שום יצא עמד ר' חייא ויצא עמדו כולם ויצאו...

ורבי חייא מהיכא גמיר לה מרבי מאיר דתניא מעשה באשה אחת שבאתה לבית מדרשו של ר' מאיר אמרה לו רבי אחד מכם קדשני בכיאה עמד ר' מאיר וכתב לה גט כריתות ונתן לה עמדו כולם ונתנו לה.

ור' מאיר מהיכא גמיר לה משמואל הקטן, ושמואל הקטן מהיכא גמיר לה משכניה בן יחיאל... ושכניה בן יחיאל מהיכא גמיר לה מיהושע... ואיבעית אימא ממש.

הנה שלשלת גדולה של חכמים שנהגו מנהג מסוים והוא משתלשל ועולה עד יהושע בן נון (או עד משה!). והירושלמי מבקש למצוא דוגמה שלמעלה מן החכם, שאף חכם אחר נהג כמותו:

6. בבבלי ברכות כח סוף ע"ב, כשביקשו למנות את ר' אלעזר בן עזריה, אמר 'איזיל ואימליך באינשי ביתי'; וכיוצא בו אמר בירוש' פאה ח, ז: ר' עקיבה בעון ממניתיא פרנס א"ל נמלך גו בייתי⁵.

7. ולעניין מנהגות עיין למשל ירוש' סוף מסכת חלה (בדמאי ג, ב משובש קצת):

אימתי היה שמעון בן כהנא בימי רבי לעזר. רבי שמעון בר כהנא הוה מסמך לרבי אלעזר עברון על חד סייג אמר ליה אייתי חד קיסם ניחצי שניי חזר ואמר לא תיתי לי כלום אמר דאין אתי כל בר נש ובר נש מיעבד כן הוה אוזיל סייגה דגוברא.

רבי חגי הוה מסמך לרבי זעירא עבר חד טעין חד מובל דקיסין אמ' ליה אייתי לי חד קיסם ניחצי שניי חזר ואמר ליה לא תיתי לי כלום דאין את כל בר נש ובר נש מתעבד כן הא אזלא מובלא דגברא.

5 מה שהובא בהגהות רצ"ה חיות בשם 'יערות דבש' — כבר תמחו שלא נמצא באבות דרבי נתן דבר זה, ואכמ"ל.

ואין ספק שר' זעירא ידע מעובדא של ר' אליעזר ושמעון בר כהנא. (וכך היה ה"חמס" של אנשי דור המבול, שהיו חומסים פחות משווה פרוטה. ירוש' בבא מציעא ד, ב; בראשית רבה נ, ה.) ובדרך זו פירשו רבנו חננאל והרי"ף זו של קידושין מ ע"ב: 'האוכל בשוק הרי זה דומה לכלב', שחוטף משל אחרים פחות משווה פרוטה.

8. מן מה שראינו עד עכשיו נמצינו למדים מה רב הטוב בבדיקת התלמודים אף מן בחינה זאת. וכפי שלמדנו, רמז לדרך זו אף הירושלמי. ועד שאנו ממשיכים בעיקר דברינו, עלי להעיר שלא הבאתי לתחום מחקרי אלא דברים מפורשים על שם אומריהם ולא של סתם התלמוד — שמצינו לשונות חוזרים כאן וכאן — משום שהיה עלינו להיכנס במספק הזה מה קדם למה ואיזו סוגיה לקחה מחברתה. והואיל ולא נתבררו הדברים בירור אמת ועדיין למחקר אנו צריכים, אמרתי שמוטב להימנע מזה ונברר את הברור בלבד.

ג

1. ונתחיל בחשיבות גילוי המקור ללימודים שביקשו ללמוד על חיי רבותינו ולפירוש העניין לגופו.

ללימודים, כבר העירותי בראש החוברת 'בלשון קודמים' על מאמר ר' יוחנן (ב"ב קסח ע"א), שמה שאמר רבי אמי 'וכי מאחר שר' יוחנן מלמדנו פעם ראשונה ושנייה הלכה כר' יוסי אני מה אעשה' — אין ללמוד כלל וכלל על ביאתו לארץ פעמיים, משום שהלשון הזה 'פעם ראשונה ושנייה' מצוי כבר בפי רבי מתיא בן חרש (יומא נג ע"ב): 'וכי מאחר שר' אליעזר מלמדנו פעם ראשונה ושנייה ארון גלה לבבל...'

2. ואשר לפירוש גופו של עניין, הבאתי מן ב"ב י ע"א: 'רב פפא הוא סליק בדרגא אישתמיט כרעיה בעי למיפל אמר השתא כו [כן צ"ל; דפוסים: כן] איחייב מאן דסני לן' כמחללי שבת וכעובדי עבודה זרה'. למה תפס רב פפא את שתי העברות האלה? פירש רש"י: 'שחייבים בסקילה, ואמר מר, בכתובות ל ע"א, מי שנתחייב סקילה (ובזמן הזה שאין סנהדרין) או נופל מן הגג או חיה דורסתו דדמו לסקילה, דתנן סנהדרין (מח ע"א) בית הסקילה היה גבוה שתי קומות... וכן בליקוטים שפרסם פרופ' אסף בתשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 157 בקצרה: 'כעובד ע"ז דנפיל ומת בב"ק'. (היינו דף גא ע"א שם. ועיין הערה 47 שם).

הפירוש עשוי לפי לשון התלמוד כאן. אלא שאם אנו מדקדים אנו מוצאים שרב פפא השתמש בלשון תנאים, והוא לשונו של רבן שמעון בן גמליאל. בשעה שהוציאוהו להורג אמר: 'אוי לנו שאנו נהרגין כמחללי שבתות וכעובדי עבודה זרה וכו' (אבות דרבי נתן פרק לח, מהדורת שעכטער, עמ' 114 [מסכת שמחות פרק ח]). ושם אי-אפשר לפרש כך, שהרי הם לא נהרגו אלא בסייף ולא במיתה שהיא כעין סקילה, ובעל כורחנו אנו מפרשים שתפסו עברות חמורות לדוגמה.

3. כיצא בו ב"ב קכג ע"ב, שנשאל רבי חייא בר אבא מאבא חליפא (חילפא) קרויא:

'בכללך אתה מוצא שבעים (ירדו למצרים) ובפרטן אתה מוצא שבעים חסר אחד', וענה לו: 'תאומה היתה עם דינה דכתיב ואת דינה בתו'. חזר ושאל: 'אלא מעתה תאומה היתה עם בנימין דכתיב "את בנימין אחיו בן אמו". אמר [ליה] מרגלית טובה היתה בידי ואתה מבקש לאבדה ממני הכי אמר ר' חמא בר' חנינא זו יוכבד שהורתה בדרך ולידתה בין החומות...' ר' גרשם ורשב"ם פירשו: טעם יפה היה בידי שלא רציתי לגלותו לאחרים ועכשיו אתה מגלהו, ולחכב הדבר אמר כך. המוסף [ליה] הוא בכתב־יד מינכן; בדפוסים ובכ"י המבורג — ליתא. והפירוש של ר"ג ורשב"ם עשוי יפה לפי הגירסה אמר ליה, אבל אם אין גורסין 'ליה', אפשר לפרש שאבא חליפא אמר כך, וכמות שמצינו שאמר כבר רבי יהושע, בחגיגה ג סוף ע"א, והשתמש אבא חליפא בלשון קדום של תנאים.⁷

ד

נחזור לעיקרנו. דרך זאת של חקירת ביטויים אתה מוצא אותה כבר בפי חכמים ובלשון מיוחד: 'הא (הדא) מנא לך'. לפרקים העניין הנדון הוא חידוש כגון תפילה וכיוצא בה. ולפעמים רעיון שאמרו פלוני, ומבקשים לידע אם הוא בעליו. ונתחיל בתנאים: בחגיגה ה סוף ע"ב מסופר, שרבי ורבי חייא הלכו לראות פני מאור־עיניים והלה בירכס: 'אתה הקבלתם פנים הנראין ואינן רואין תזכו להקביל פנים הרואים ואינן נראין'; אמרו לו: 'ממאן שמיעא לך', והלה אמר להם. לכאורה הם שאלו על דבר שיכול אדם לומר מדעתו שלו, ולמה חקרו? אלא שהם ביקשו לדעת אם הדבר הוא כך. כעין זה מצאנו בירוש' שקלים סוף פרק ה:

רבי הושעיא רבה הוה רביה דבריה חד דסגי נהורא והוה יליף אכול עמיה בכל יום חד זמן הוה ליה אורחין ולא מטא מיכול עימיה, ברמשא סליק לגביה אמר ליה לא יכעוס מרי עליי בגין דהוה לי אורחין יומא דין דאמרית דלא ליבזוי ביקרא דמרא יומא דין... אמר ליה אתה פייסת למאן דמיתחמי ולא חמי דין דחמי ולא מיתחמי יקבל פיוסך. א"ל הדא מנא לך? א"ל מרבי אליעזר בן יעקב...

כל הסיפור, אף בו אמר סגי נהורא אותו לשון. וראוי לתת את הדעת, שלא שאלו לאותו סגי נהור: האי מנא לך, אפשר שהיה אדם של צורה וכיוצא בו, שיכול לומר מדעתו ברכה זאת.

ועוד שאל ר' מנא מר' חזקיה מנין שמע רבי הדא מילתא, ירוש' חלה א, ג (אמנם זהו

7 אמנם בתוספתא סוטה ז, ט ובירוש' שם ב, ד ליתא הלשון הזה ואפשר שלא היה בנוסחאות ארץ־ישראל. ושני האמוראים — בני א"י הם! כמות שרמזתי בהערותי לתרגומי שם, עמ' 210, לעמ' 145 שו' 631. לכל הברייתא הזאת עיין מה שכתבתי ב'סיני' עד עמ' א ואילך. ובנוגע ללשון 'מרגלית טובה' עיין איכה רבה פרק א, על הכתוב 'טומאתה בשוליה' (בכור לו ע"א): 'א"ל ר' יוחנן אילולא שבקיניה מן הן הוינן שמעיין הדא מרגלית'. וזכר לאותו ביטוי אנו מוצאים בסנהדרין מא ע"ב: 'מטיבותיה דמר אמרי' בה טובא מנויהותיה דמר לא אמרינן בה ולא חדא. ודיברתי על דרך דיבור זאת במקום אחר.

דבר הלכה!); ועוד שאל ר' מנא לר' חזקיה, בירוש' קידושין ב, י; ולר' ברכיה שאמר בשם שמואל דבר ושאל אותו רבי מנא 'מנן שמע רבי הדא מילתא א"ל מן ר' בא' (ירוש' יבמות ד, יא; נידה א, ד). ו'מנא לך הא' לעניין כזה — כמה פעמים בבבלי: ברכות כט ע"ב; לא ע"ב; נח ע"א; תענית ח ע"ב; מו"ק כו סוף ע"א. ואולי זו של סנהדרין לח סוף ע"ב,⁸ פירושי מקראות, אפשר לצרפו לעניין הראשון שיכול אדם לפרש את המקראות מדעתו ומכל מקום שאלו 'מנא לך הא'.

ובירוש' ברכות פ"ט י"ד] ע"א; תענית פ"א יד ע"ב; ובראשית רבה, תיאודור עמ' 124 — שמסר שם לשון תפילה על הגשמים, מובן ששאל אותו למקורו, אף על פי שאפשר בדוחק לומר וכי אין אדם יכול לחבר תפילה מדעתו? ובירוש' מו"ק פ"ג סג ע"א: 'רבי חנניא בר פפא סלק גבי רבי תנחום בר חייה נפק לגביה לביש סנטיריה (מהו סנטיריה מאנין דלא רפיתין) א"ל הדא מנא לך, א"ל הכין הוה ר' סימון ר' עביד'. בראשית רבה, אלבק עמ' 1292: 'רבי חנינא בר פפא אזל למיחזיה אפיין לרבי תנחום בר חייה דכפר אנין נפק לגביה לביש סנטורי (מאי סנטורי מאנין דלא בזיעין) אמר ליה הכין עבדין אתמאה אמ' ליה כן הוה ר' יוחנן עביד'.

מכל זה אנו רואים, שחכמים ביקשו לדעת מקורם של דברים אף למנהגות, אף על פי שבכמה מקומות אפשר שלא היה להם מקור קדום. ובעקבותם נהלך אף אנו במחקר זה. (על הירושלמי כבר העירוני בקצרה בסוף הקדמתי למסכת בבא בתרא עם תרגום עברי ופירוש חדש, וכן בתוספות שם, עמ' 209; ועמ' 210 לעמ' 145).

ה

1. ומה מעלה המחקר בשימוש לשון חכמים?

מצאנו לר' יהושע שהביא משנה קדומה ממנו, ומשתמש בה כמו במליצה מהמקרא שמוכיח ממנה רק סימן למה שאמרו במשנה אחרת. בסוף מסכת קנינים: 'אמר ר' יהושע זה הוא שאמרו כשהוא חי קולו אחד וכשהוא מת קולו שבעה... וקפשוטה של משנה, שפירושו ראב"ד ובעל המאור ועוד, הכוונה למשל ולסימן שכשם שהכבש כשהוא חי אין יוצא ממנו אלא קול אחד וכשהוא מת — שבעה, אף האשה כשנדרה תחילה קודם שהביאה כלום לא היתה צריכה אלא קן לנדרה וקן לחובתה, ולאחר שקבעה נדרה והביאה נדרה וחובתה לפי שאינה יודעת מה נתנה ואין יודע הכהן מה הקריב צריכה להביא ד' פרות לנדרה וד' לחובתה.

2. ובמשנה מנחות ב, ב: 'נטמאת אחת מן החלות או אחד מן הסדרים רבי יהודה אומר שניהם יצאו לבית השריפה, שאין קרבן צבור חלוק. וחכמים אומרים הטמא בטומאתו והטהור יאכל'. בתוספתא שם ראש פ"ג: 'שני בזיכי לבונה שנטמאה אחת מהן יקרב בטומאה וחברו יקרב בטהרה ר' יהודה אומר אין קרבן צבור חלוק אלא שניהם יקרב בטומאה'.

מי הם החכמים? הרי הם חבריו של ר' יהודה: או ר' שמעון או ר' יוסי או ר' מאיר

8 שאמרו להווא כובס: 'מנא לך הא', וענה: 'מפיקיה דר' מאיר שמיעא לי'.

(ר' יוסי במשנה מנחות, דפוס נאפולי במקום ר' יהודה שלפנינו — הוא טעות הדפוס. עיין ש"נ במשניות דפוס ראם).

והנה מצאנו לר' שמעון שמשמש באותו לשון במשנה אחרת. בעוקצין ב, ט שנינו: 'קישות שנטעה בעציץ והגדילה ויצאת חוץ לעציץ טהורה אמר רבי שמעון מה טיבה ליטהר אלא הטמא בטומאתו והטהור יאכל'. כאן הלשון 'והטהור יאכל' אינו הולם, כי מה עניין לאכילה כאן, והלא די היה לו לומר הטמא בטומאתו והשאר טהור. אלא נראה שהשתמש בלשון המשנה שבמנחות. ואם כן אפשר שהוא ר' שמעון של כאן והוא 'חכמים' שבמנחות. ואם לא כן — הרי שדיבר בלשון חכמי דורו! ועיין 'משנה אחרונה' לעוקצין, שם, שהעיר: 'ואפשר לומר דהתנא מסרך סריך בלישנא דמתני' פ"ב דמנחות מ"ב'. ובציטוט מן המשנה, בחולין קכח ע"א: וטהור בטהרתו.

3. 'אם יהא כל הימים דיו... נמסר בשם רבן יוחנן בן זכאי, מסכת סופרים טז, ח (וליתא בסוכה כח ע"א ובב"ב קלד ע"א). וכך חוזרים על הביטוי הזה ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע, תלמידיו, שהש"ר א, ג. רבן יוחנן בן זכאי אומר: 'ולא אצילתי מחכמת חכמים אלא כשם שזוכב הזו הטובלת בים הגדול ומשהו מחסרו'. אבל ר' אליעזר תלמידו אומר (סנהדרין סה ע"א): 'ולא חסרתי מרבתי, אפי' ככלב המלקק מן היס'.

4. גיטין נח ע"א, אמר ר' יהושע בן חנניה על אותו תינוק: 'מובטחני בו שמורה הוראה בישראל' (והוסיפו מברייתא אחרת: 'תנא לא היו ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל'). כיוצא בו בנוזיר נט ע"ב: אמר רבן גמליאל על רבי חנינא 'מובטחני בזה שמורה הלכה בישראל' (ואף כאן הביאו הברייתא: 'אמרו לא היו ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל'). והמקור של המליצה הוא בסיפור על הלל, פסחים ג ע"ב: שני תלמידים שישבו לפני הלל (או לפני רבי?) ואמר על אחד מהם 'מובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל ולא היו ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל'. כאן הכול משולב בברייתא אחת ולא בשתי ברייתות כמו בגיטין ובנוזיר!

5. משנה עירובין כג ע"א: אמר רבי יוסי: 'וחזרתי על כל תלמידיו ובקשתי לי חבר, ולא מצאתי'. וכלשון הזה אומר רבי במנחות יח ע"א.

6. מסופקת היא המליצה 'הרי אני כבן שבעים שנה...' בפי ר' אלעזר בן עזריה, במשנה ברכות סוף פ"א. ובאותו לשון אומר בן-זמנו ר' יהושע בן חנניה, מכילתא פסחא פרשה ב, האראוויץ-רבין עמ' 59 (ויש שם אף נוסח 'כבן שמונים שנה'). ועיין מה שכתבתי במחקרים בלשון א, עמ' 219.

7. ומליצות מן המשנה: מעניין מה שנמצא בירוש' חגיגה ב, א (עז ע"ג):¹⁰

אמרון לר"מ אין אמרין לך בהוא עלמא למאן את בעי למבקר' לאכוך או לרכך אמר לון אנא מיקרב [מבקר?] לר' קדמיי ובתר כן לאבא אמרון ליה ושמעין לך אמ' לון ולא כן תנינן

9 הוא מתואר יפה-עיניים וטוב-רואי, וכן בברייתא המפורסמת על שמעון הצדיק, נדרים ט ע"ב — והוא מלשון הכתוב.

10 רות רבה פ"ו אות י"ג וש"נ.

מצילין תיק הספר עם הספר תיק תפילין¹¹ עם התפילין [שבת ר"פ כל כתבי, קטז ע"ב] מצילין לאלישע אחר בזכות תורתו.¹²

אמנם זוהי משנה שקדמה לרבי מאיר, אבל כמובן ספק אם נמסרה השיחה כלשונה (כל השיחה בארמית!). על כל פנים מעניין שבירושלמי שם סיפר ר' מאיר מליצה על-פי המשנה לעניין אחר:

8. ביטוי שהולם את המציאות: בשם ר' עקיבא אמרו בירוש' שביעית סוף הל' א: שההוא שאמר לו שהוא זומר כרמו משום שהוא צריך את העפר לעקל [בית הברך], ואמר לו ר' עקיבא: 'הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות', וכיוצא בכרייתא שם (תוספתא שביעית פ"ג): 'תני אף באבנים כן הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות'. כאן אין ל'עקל' מקום, אלא מליצה הוא על-פי דברי ר' עקיבא.

ומה שהובא בבבלי סנהדרין כו ע"א, שריש לקיש אמר לרבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק: 'הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות' — ודאי מלשון תנאים לקח. באיכה רבה פ"א על הפסוק 'היו צריה לראש' (בובר לד ע"ב), שמו בפי רבן יוחנן בן זכאי את הפתגם הזה שאמר לאמגר, שתירץ את דרכו בקטיגוריא על ישראל: 'הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלון'. נמצא שפתגם ישן הוא עוד לפני רבן יוחנן בן זכאי. אלא שאין מתיישבין באגדות!

9. לא מן השם הוא זה. ר' יוסי במשנת פרה ג, ז. ביומא מב סוף ע"ב: רבי; וכן בדפוס נאפולי בפרה. בכ"י קאופמן בפרה: 'ר' אומ' לא משם זה הוא אלא משם שנ' והוציא אתה לבדה'. ב'מלאכת שלמה' שם אומר: 'ויש סדרי משנה דגרסי ר' עקיבא. ואית דגרסי ר' יהודה'. ועיין הגהות ד"ס ביומא נוסח אחר: ר"מ. (והוא חילוף רגיל מאד: ר'ר' מאיר). והנה רבי אומר אף בשבת קטז ראש ע"א: 'לא מן השם הוא זה'.

ובתענית אומר כך רבן שמעון בן גמליאל; עיין דף יד ע"ב. ולפני כן אומר כך רבי, שם. בסוטה ח ע"א (נדרים עג ע"א): אמר כך ר' יהודה (עיין לעיל): 'ר' יהודה אומר לא מן השם הוא זה אלא אמר קרא אותה לבדה'; תוספתא סוטה א, ו (נגעים א, יב). בתוספתא חלה א, ז, אומרים חכמים לשון זה נגד ר' יהודה. וכיוצא בו בתוספתא נגעים ח, ט: 'אמרו לו (חכמים לר' יהודה): לא מן השם הוא זה'. במשנה מצינו שאומרים חכמים לר' חנינא בן חנינאי, מכות ג, ט: 'אינו השם'. או: 'אינו מן השם', כריתות ג, ד (חכמים אומרים כך לר' מאיר).

10. ר' חייא אומר לר' יונתן: 'לקרות אתה יודע לדרוש אין את יודע' (ירוש' ברכות ב, ג). וכן אומר ר' שמואל בר נחמני לר' חנינא בר פפא, ירוש' שביעית ה, ד. כעין זה נמצא בכרייתא, ברכות יג ע"א: 'אם קרית לא שנית אם שנית לא שלשת!' והנה בברכות אמר כך ר' חייא לר' יונתן, ובאמת כבר אמר לו רבי לר' חייא ממש לשון זה, במועד קטן טז ע"ב!

11. ובילקוט משלי רמז תתק"ל: 'חכמות בחוץ תרונה שאל רבי שמואל בן נחמני את ר' יונתן בן אלעזר שהיה עומד בשוק א"ל שנה לי פרק אחד א"ל לך לבית הלמוד ואשנה

11 = התפילין, וכן במשנה ובמקבילות וכל מקום שהביאו את המשנה.
12 ברות רבה ובקה"ר אמרו: אבא ובתר כן רבי ולא מתניתא היא.

אותך א"ל לא למדתנו חכמות בחוץ תרונה? א"ל אם קרית לא שנית בחוצה של תורה... כך, 'אם קרית לא שנית' בילקוט, אבל בתנחומא ראש פרשת בחוקותי אות ג' (בובר אות ד'): 'א"ל יודע אתה לקרות ואין אתה יודע לשנות'. ולשון הילקוט הוא כלשונו של רבי במועד קטן. שצוין לעיל: 'א"ל [רבי לרבי חייא]: אם קרית לא שנית ואם שנית לא שלשת ואם שלשת לא פירשו לך'. וזה אפשר, שר' יונתן בן שאול שמע מפי רבי ואמר לרשב"ג בלשונו.

12. רבי אומר לרבי חייא, ב"מ ה"ב ע"ב בנוגע לרבי יוסי: 'לא תהא כזאת בישראל', ורבי חייא אמר כך על עצמו בנוגע לרבי, סנהדרין יא ע"א.

1

ואמוראים מן תנאים:

1. רב אומר (קידושין עו ע"ב): 'אמר יהודה אמר רב: כדי שתהא זכותן וזכות אבותן מסייעתן. והוא כמשנה אבות ב, ד.
2. עולא אומר לרב חסדא, ברכות נה ע"ב: 'דיו לעבד להיות כרבו', והוא כלשון 'תורת כהנים' בהר פרשתא ג סוף פרק ד.
3. רבי יוסי בן רבי בון, בירוש' עירובין ט, א הובאה ברייתא (תוספתא פרק ז). ומסיים: 'עד כאן היתה תשובה (בתוספתא: 'אמ' ר' שמעון בן אלעזר עד כאן היתה תשובה)' א"ר יוסי בי רבי בון מיכן והילך היו משיבין לפניו אמרו לו... כלשון המשנה סוף מכשירין!
4. ר' אבהו אומר בירוש' ביכורים פ"ג סוף ה"ג: 'מי יגלה עפר מעיניך ר' יוחנן, אבהו דיגלותא איתמני... ור' יהודה בן פדייה אומר כך, בבראשית רבה פרשה כא סוף אות ז ושם נסמן. ומליצה זו במשנה סוטה ב, ג: 'אמר ר' יהושע מי יגלה עפר מעיניך רבן יוחנן בן זכאי... על המאמר עיין, למשל, רי"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 609.

2

1. אמוראי בבל מן תנאים ולשונות קצרים: רב יוסף (תענית לא ע"א): 'תיקבריה אימיה'. והוא כלשון ר' אליעזר בעברית (כ"ב קנו ע"ב): 'תקברם אמם'. מר עוקבא אומר (חולין קה ע"א): 'אנא לגבי אבא חלא בר חמרא'. וכבר אמרו כך לר' אלעזר ב"ר שמעון (כב"מ פג ע"ב): 'חומץ בן יין'.¹³ ואמר ר' אמי (גיטין מה ע"א): 'מני אמי בר נתן תורה יוצאת לכל ישראל'. ואין ספק שנרמזה לו המשנה בסנהדרין פרק הנחנקין מ"ג: 'שמשם תורה יוצאת לכל ישראל'.
2. ומליצה בשינוי: שבת קנ"ג ע"ב: 'אמר ר' יצחק עוד אחרת [תקנה אחרת!] היתה ולא רצו חכמים

13 וכבר העיר ר' מתייהו שטראשון, ב'הכרמל' החדשי שנה ג עמ' 536 אות ט, שבירוש' מעשרות ג, ד הובאו אף דברי התנא בלשון ארמית: 'חלא בר חמרא'.

לגלותה'. והיא מליצה על-פי הברייתא בקידושין ע"א: 'עוד אחרת (משפחה אחרת) היתה ולא רצו חכמים לגלותה'.

3. וכן ר' זירא, סנהדרין צב ע"א: 'אמר ר' אלעזר הוי קבל וקיים ("הוי עניו ותחיה")'. אמר רבי זירא אף אנן נמי תנינא (נגעים פ"ב מ"ג) בית אפל אין פותחין בו חלונות לראות נגעו ש"מ. ר"ז לומד מדין נגעים שבית אפל מצילו ואינו מטמא בנגעים אף כל אדם שהוא אפל ושפל עומד לו שיחיה.

4. ועוד מליצה שראוי להעיר עליה ומסופק הוא:

ב"ב מג ע"ב: 'דאמר השני נוח לי הראשון קשה הימנו'. וכבר כתב הרשב"ם שם סוף ד"ה ואכתי: 'ומשני משום הכי אינו מעיד... הכא הוה לן למימר איפכא לוי הראשון נוח לי ויהודה השני קשה הימנו, אבל לשון המשנה כך הוא בכתובות (קט ע"א)!

5. 'ירוש' שביעית, ד, ב (תרומות סוף פ"א, שבת ראש פ"ב): 'תני (תוספתא תרומות פ"ח) בת ישראל שנכנסה להדליק מכהנת טובלת פתילת שמן שריפה ומדלקת'. רב חונא בשם דבי ר' ינאי: 'שעת משלחת זאבים היתה ולא עמד בית דין וביטל'. ספק אם 'משלחת זאבים' דווקא, אפשר שהכוונה לשעת הסכנה בכלל, אף על פי שהאש מועילה לזאבים. וקרוב שלקוח הביטוי מן משנת בבא מציעא פ"ז ט: 'בשעת משלחת זאבים אף זאב אחד הוא אונס', ושם הוא מדויק.

6. ולשון דיבור רגיל, כגון ר' פינחס: 'ברוך שבחר בחכמים ובדבריהם' ('ירוש' סנהדרין ו, ז); ודומה לו רבי יודן בר שלום ('ירוש' נדרים פרק ה סוף ה"ד): 'ברוך שבחר בתורה ובחכמים'; 'ירוש' תרומות ח, ה: 'ברוך הוא שבחר בהן בחכמים' (רבי חייא רבה ר' שמעון ברבי); ויק"ר ל, ד: 'ברוך שבחר בחכמים ובדבריהם'; ר' יוחנן וריש לקיש 'ברוך שבחר בחכמים ובדבריהם לא כך אמר ר' אבהו בשם ר' אלעזר וריש לקיש 'ברוך טובה... במקבילה בירוש', סוף פאה ליתא אלא: 'הדא הוא דאמר ר' אבהו א"ר אלעזר'. והשווה ברייתא קניין תורה ה: 'ברוך שבחר בהם ובמשנתם'. ורגיל הרבה. ועיין HUCA כרך 18 עמ' 177 וראש ספרי 'עניינות בספרות הגאונים'.

7. אמוראי בבל וא"י: ואם לחשך אדם לומר:

בברייתא בברכות ז ע"ב (מגילה ו ע"ב) אמר ר' דוסתאי ב"ר מתון: 'ואם לחשך אדם לומר והא כתיב... וברייתא סתמית (סוטה מח ע"ב): 'ואם לחשך אדם לומר מתן ונוליתא בתוספתא סוטה יג, ב) ויאמר התרשאת להם'. ואומר רבי יוחנן (מנחות לב ע"ב): 'ואם לחשך אדם לומר... ואומר רב שמואל בר יהודה שבא מארץ ישראל (גיטין כג ע"ב): 'ואם לחשך אדם לומר זה הלכה שנויה... ורב ששת אומר שם (מג ע"א): 'ואם לחשך אדם לומר איזו היא שפחה חרופה... ובמדרש תהלים קיד (בוכר אות ו; ילקוט המכירי אות ה; ולחבקוק ג: יד): 'אמר ר' אבין בשם ר' סימון גוי מקרב גוי שהיו מובלעין בתוך מעיהם שנאמר אזי חיים בלעונו (תהלים ככד: ג) ואם לחשך אדם לומר אינו מזכיר מצרים באותו ענין, הרי הוא אומר...'

8. וקרוב לו הלשון הבא:

מי לחשך. רגיל בפי תנא, ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי (ספרי דברים נד; עג; קיח). ונמצא אף בפי אמוראים; למשל, ר' יוחנן בעירובין צא ע"א. וכתב שם רש"י: 'מי לחשך לא גרסין'. וליתא בכ"י מינכן ואוקספורד ורי"ף ורא"ש ועוד. אבל ישנו אף בר"ח לעירובין עד ע"א (מקבילה לך צא). וכתב הריטב"א: 'סימן הלבנה הלכה'. וכבר תיקן

רמ"י בהערות ל'העיטור' ראש שער שלישי של עשרת הדברות (מח ע"א). וכתב ב'העיטור': 'ורש"י כתב מלחסך ל"ג ולא ידעתי מדוע. ומסתברא לי במס' (דלסימן, נ"ש שם) הוא הגירסא שלא יטעה בההוא דגיטין משה מנח סימנא וט"ס הוא בספרים... וכבר האריכו הרבה בעניין הזה, ועל 'העיטור' העיר כבר ר' נחום בריל, ב'כבוד הלבנון' שנה ו עמ' 58. והפירוש הפשוט הוא של ר"ח: מי לחש לך; וכמו שהסכים לו רבנו תם בתוספות שם. (אף אני דיברתי על זה בהרצאותי על סימני הש"ס בשיעור על עריכת התלמוד.)¹⁴ ובמדבר רבה ד, ת, דפוס ראם יא ע"ג: 'א"ר יהודה הלוי מי לחשך שהוציא האלקים את הבכורות מן הקרבן והכניס את בני לוי... ומצאתי אח"כ שכבר ציין הרש"ש לעירובין צא; במתנות כהונה שם כתב: 'לחש באזנך והוא לשון מורגל בתלמוד'. ואינו מורגל בתלמוד!

9. שמואל. ב"ב ז ע"ב (סה ע"א) אומר רב נחמן בשמו: 'וזהוהו בהן שהלכות קבועות הן' (כ"י רומי נוסף כאן, ובכמה כתבי-יד בדף סה ע"א: כהלכה למשה מסיני). וכבר מצאנו באבות דרבי נתן פ"ט שאמר כך ר' אליעזר: 'וזהוהו בהן שהלכות קבועות שנאמרו לו למשה מסיני'. בפרק כ"ב שם: 'שהן הלכות גדולות שנאמרו למשה מסיני'. וכך אומר שמואל (ב"מ קיב ע"ב; שבועות מה ע"א): 'הלכות גדולות שנו כאן, הלכות קבועות שנו כאן'. ועוד (ב"ב קנב ע"ב): 'אומר שמואל אין אחר קניין כלום; והוא כלשון הברייתא בירושלמי כתובות סוף פרק ה. בתוספתא כתובות פרק ה: 'אין כלום אחר הקיצה'. וב'מגילת סתרים' לרב נסים גאון, ספר היובל 'ברכת אברהם', ברלינר, שחזר ונדפס בספר 'מלחמות ה' לרב אברהם המימוני, מהדורת הרב מרגליות עמ' קטז: אין אחר קצה כלום.

ועוד, יבמות קח ע"א: 'אר"י אמר שמואל חזרנו (כ"מ) על כל צדדי חכמים ולא מצינו (כ"מ) אדם שהשוה מידותיו בקטנה כר"א'. והוא ממש לשון ר' ישמעאל בתוספתא יבמות יג, ג (בבבלי: רבי) ובירושלמי שם (יג, ג): 'חזרתי על כל מידות ולא מצאתי אדם שמידתו שוה בקטנה חוץ מר"א'. ואמנם כאן נראה ברור, שאינו שימוש בלשון קדומים כמו בשאר הדוגמאות, אלא ששמואל שנה מימרא שהיא ברייתא, וכרגיל אצל האמוראים הראשונים. מכל מקום כדאי להעיר אף על זה. (ועיינן מבוא לנוה"מ חלק א עמ' 190 הערה 1).

10. ר' יוסף. רבי טרפון קרא לבני אחותו 'בני קטורה' (משום שהטעה אותם וקרא 'יוחנני' במקום 'קטורה' ואמרו לו: קטורה כתיב קרא עליהם בני קטורה), זבחים סב ע"ב. ואחריו קרא ר' יוסף 'בני קטורה' אף אם אין לזה קשר אל הפסוק; עיינן זבחים שם. והתלמוד הסמיך שני העניינים.¹⁵

רב יוסף אמר לאביי (כתובות קד ע"א): 'לפום גמלא שיחנא'. וסתם התלמוד — שם סז ע"א. ונמצא כבר בשם תנא דבי ר' ישמעאל, סוטה יג ע"ב: 'תנא דבי ר' ישמעאל לפום גמלא שיחנא'.

14 בעלי-התוספות אומרים שנמצא בתורת כהנים בכמה מקומות. ולא נמצא שם. והכוונה נראית לספרי. והוא חילוף רגיל בראשונים.

15 ועיינן מה שכתבתי במחקרים בלשון א, עמ' 231, לעניין השימוש בלשון המקרא עיינן שם.

11. ר' יצחק בר אדא. בעירובין כ ע"ב — כא ע"א אומר ר' יצחק בר אדא: 'לא הותרו פסי ביראות אלא לעולי רגלים בלבד, אבל אדם מטפס ועולה מטפס ויורד'. והעירו התוספות בפסחים ב ע"א וכן בבבא קמא ס ע"ב, שכן דרך התלמוד שמזכיר את המאוחר למוקדם וכאן הזכיר את העלייה המאוחרת לירידה.

והנה נמצא כבר בבבא קמא ע"א על בור שיח ומערה: 'מטפס ועולה מטפס ויורד' (ואפשר ש'גדר' משך אחריו את הלשון 'מטפס ועולה מטפס ויורד' שאינו מתאים לבור שיח ומערה, שצריך היה לומר 'מטפס ויורד מטפס ועולה'). על כל פנים התלמוד השתמש בלשון הברייתא. ויותר מזה מבואר בבבא בתרא יא ע"ב: 'אמר רבי ינאי לרבי יוחנן טעמא מאי משום פירוק משאוי הכא מטפס ועולה מטפס ויורד'. כאן הלשון מדויק: התרנגול עולה תחילה ואחר כך יורד.

התוספות שם הביאו דוגמה לזה מן השימוש נכנס-יצא, בשבת לד ע"ב: 'בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא', והיה יכול לומר זה יוצא וזה נכנס, משמע שכן דרכם לומר נכנס יוצא (וזה חשוב לעניינם בתלמוד שם בפסחים ובבבא קמא).

והנה לשון 'זה נכנס וזה יוצא' נמצא כבר בפי ר' אליעזר, בתוספתא אהלות יח, ז: 'מדור העמים — היה זה נכנס וזה יוצא ולא שהה שם ארבעים יום טהור'. אף שם יכול היה לומר 'זה יוצא (מי שהיה שם) וזה נכנס', ואמר תחילה 'נכנס' ואח"כ 'יוצא'; משמע שזוהי דרך דיבור ישנה!

12. רבא. ר' עקיבא אומר (מו"ק כח ע"ב): 'ואני אחרון'. ולעניין אחר אומר רבא (ב"ב יב ע"ב): 'ואנא בתרא'. וא"כ אפשר שכל הפירוש החריף כאן, שרמי בר חמא לא יכול היה לומר 'ואנא בתרא' משום שהיה כהן וכהן אינו יכול לשאת גרושה ואילו רבא יכול לומר כן, שרצה לומר שרמי ב"ח יגרשנה, והוא ישאנה — אפשר שכל זה אינו פשוט!

13. 'אין אלו אלא דברי נביאות' אומר ר' יוסי (ב"ב יב ע"א) וממנו רב אידי (עירובין ס ע"ב), ושניהם לשבח; והעירו התוספות שם ובעירובין שבבכורות 'נביאות' היא לגנאי: 'א"ר יוחנן עשו דבריהם כדברי נביאות'.

14. רב אשי. נדרים ח ע"א: 'כשם שאי אפשר לבר בלי תבן...', והיא לשונו של רבי שמעון בן יוחאי (ברכות נה סוף ע"א).

15. ר' אידי בר אבין. שנינו בסנהדרין כה ע"א: 'החשוד על הטריפות אין לו תקנה עד שילך למקום שאין מכירין אותו ויחזיר אבידה בדבר חשוב... כך הנוסח בדפוסים; אבל בכ"י ובריי"ף ורא"ש 'וזהוהיר' סוף משפטים וכו' הנוסח: 'שאינ מכירין אותו וילבש שחורים ויכסה שחורים ויחזיר... והנה זוהי מימרה של רב אידי בר אבין. והלשון הזה מזכירנו את מה שאמר ר' אלעאי הזקן בבבא קמא (מו"ק טז ע"א וש"ג): 'אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויכסה שחורים ויעשה מה (כמו) שלבו חפץ... ודאי אין כאן אשגרה של סופרים שניסחו את המימרה של רב אידי בר אבין על-פי דברי ר' אלעאי הזקן, אלא היא מעיקר לשונו של רב אידי ב"א. ונמצא שהוא השתמש בלשון תנאים. ואשר לעניין — במימרה של ר' אלעאי הלשון 'ילך... וילבש שחורים' מובנת — כדי שלא לחלל שם שמים בפרהסיא, וודאי שהיא הולמת למי שיצרו מתגבר עליו. אבל בסנהדרין לכאורה אין לכישת השחורין מעניין הדבר.

נראה שמכאן ראייה לפירוש ר"ח¹⁶ שפירש שע"י מעשיו יישבר יצרו הרע וייכנע לבבו. ואף כאן הוא חלק מדרכי התשובה! אלא שר"ח לא גרס בסנהדרין 'ילבש שחורים ויתעטף שחורים! ועיין בר"ח לחגיגה טז ע"א, שפירק מה שהקשו עליו התוספות שם. ובר"ח למו"ק יז ע"א.

16. לשון הברייתא בתלמוד (באשגרת סופרים?)

בעירובין קג ע"ב: 'כגון שעלתה לו נשיכה בגבו ובאצילי ידיו'. לשון 'נשיכה' אינו שייך כאן כלל, וליתא בכ"י מינכן ואוקספורד ודפוס שאלוניקי ובעל המאור, והעיר בד"ס אות ג': 'ולישנא דב"ק לה א, נקטינהו לספרים הכא בטעות'; כלומר שם כתוב: 'הב"ע בשור פקח שעלתה לו נשיכה בגבו'. ובחידושי הרש"ש כאן כתב: 'והספרים נשתבשו מהא דאיתא (בשבועות מו ע"ב) תני ר"ח שעלתה לו נשיכה בגבו ובין אצילי ידיו. או דהגמרא עצמה נקטה לישנא דהתם וע"ד שכתב הרשב"ם (בב"ב מג ע"ב) על השני נוח ל'. ונראה שהמקור של הרש"ש קרוב יותר מאשר המקור של בעל ד"ס, שהרי כאן נמצא כל המשפט כולו שבעירובין. ואפשר וקרוב שזוהי אשגרה של הגמרא ולא רק של הסופרים.

17. מליצה בשינוי הוראה: הלשון 'פיו ולבו שוין' שבמשנה תרומות ג, ח, שפירושו שלא תהא סתירה בין פיו ובין לבו, הועבר אח"כ בראש מסכת נזיר: 'מהו דתימא בעינן פיו ולבו שוין קמ"ל [דלא בעינן]'. המוסף כן בכ"י מ ועוד ותוס' מחקוהו (לא בעינא) אבל הפירוש הוא כמובן כמו שפירשו הראשונים. ורצה לומר 'מהו דתימא שכאן אנו צריכים שיוציא בפה מה שחשב בלב ובפה לא הוציא אלא יד' מעט ממה שחשב בלב קמ"ל שאין אנו צריכים לזה ודיו ביד'. א"כ לקחו ביטוי קדום והוציאוהו מפשטו ופירשו בו אחרת מאשר במקורו! ולפ"ז א"צ למחוק קמ"ל דלא בעינן.¹⁷

18. אביי. ר' יהושע אומר במשנה סוטה (גמרא כ ע"א): 'רוצה אשה בקב ותפלות מתשעה קבין ופרישות'. ואח"כ אביי, כתובת סב ע"ב (ודאי הוא ציטאט, אמנם נוגע להלכה!). ורגיל אביי בכיוצא בזה: סוכה, סוף המסכת (נו ע"ב): 'אוי לרשע ואוי לשכנו טוב לצדיק טוב לשכנו'. ורש"י מציין שם לתורת כהנים פרשת מצורע פרשה ה, יב, וכן רב נסים גאון; עיין ספרי 'רב נסים גאון', עמ' 202. ולא ציינו את המשנה בנגעים יב, ו: 'מכאן אמרו אוי לרשע ואוי לשכנו'. ובחולין קז ע"ב: א"ל רב ימר בר שלמיא לאביי שני אחין ומקפדין זה על זה מהו (שיאכלו בשר וגבינה על שולחן אחד) א"ל יאמרו כל הסריקין אסורין וסריקי ביתוס מותרין. ולטעמיהן הא דא"ר אסי א"ר יוחנן מי שאין לו אלא חלוק אחד מותר לכבסו בחולו של מועד יאמרו כל הסריקין אסורין וסריקי ביתוס מותרין, הא אמר מר בר רב אשי אזורו מוכיח עליו'. אביי רצה להשיבו, שלא חלקו חכמים בין הדבקים ואסרו תמיד בקרובין, כיוון שאין מקפדין זע"ז, והשתמש בלשונן של חכמים שאמרו את דבריהם לעניין סריקין ממש (פסחים לז ע"א): 'א"ר יהודה דבר זה שאל בייתוס בן זונין לחכמים מפני מה אמרו אין עושיין סריקין המצויירין בפסח אמרו

16 בתוספות הרא"ש בקידושין מ ע"א מביא את פירושו של ר"ח ומסיים: ולשון זה הוא בירוש'. וצ"ע היכן מקומו?

17 אפשר שאף לפני רש"י היה כך, וצריך להעמיד את הנקודה אחרי דלא בעינן: קמ"ל דלא בעינן ובלבד'.

לו מפני שהאשה שוהה עליה מחמצתה. אמר להו אפשר יעשנה בדפוס ויקבענה כיון, אמרו לו יאמרו כל הסריקין אסורין וסריקי ביתוס מותרין.
ואף במועד קטן יד ע"א על שאלתו של רבי זירא: 'אבדה לו אבדה ערב הרגל כיון דאניס מותר [לגלח] או דילמא כיון דלא מוכחא מלתא לא. אמר אביי יאמרו כל הסריקין אסורין סריקי ביתוס מותרין' (ולטעמיך הא דא"ר אסי א"ר יוחנן מי שאין לו אלא תלוך אחד וכו'. כמו בחולין הנ"ל שלקח מכאן! כאן: 'הא איתמר עלה', ובחולין: 'הא אמר מר ב"ר אשי').

19. 'דברה תורה לשונות הרבה' (אשגרת סופרים)

שנינו בתורת כהנים, קדושים י, א: 'רבי יוסי אומר דברה תורה כלשון בני אדם בלשונות הרבה וכולם צריכים להידרש'. וכבר הובא בשמי בקונקורדנציה לתורת כהנים, עמ' 1160, שהוא כנראה אשגרת סופרים, ו'כלשון בני אדם' ליתא בכ"י רומי, מדרש הגדול ובפירוש הראב"ד וכן ליתא בילקוט ופסיקתא זוטרתי והגהות 'דרך תמים', בתשובות 'תומת ישרים'. והנה ללשון 'ד"ת לשונות הרבה' יש להשוות את הירושלמי ראש השנה א, ה: 'אמר רבי יצחק דברה התורה בכל לשון'. ועיין ספרי במדבר י, ב וציוני רח"ש האראוויץ שם. וערוגת הבשם לר"א ב"ר עזריאל ח"ג עמ' 480 ודברי אורבך בהערה שם.

וביקרא רבה יג, א, בסתם: 'וידבר אהרן משה, בדיבור ענה כנגדו, הא מה דאת אמר דבר האיש אדני הארץ אתנו קשות'. ובתורת כהנים שם פרק ב אות ז: 'אין דבור אלא לשון עז וכן הוא אומר וידבר העם באלקים ובמשה'. וכן בשאר מדרשות, כגון תנחומא הישן פרשת כי תשא אות כ ומהדורת בובר פרשת וארא אות יג, ועוד.

20. ריש לקיש. בשבת סג ע"א אומר ריש לקיש: 'שני תלמידי חכמים הנוחין זה לזה בהלכה הקב"ה מקשיב להן שנאמר אז נדברו יראי ה' וגו' אין דיבור אלא בנחת שנאמר ידבר עמים תחתנו'. אבל במכות יא ע"א נאמר: 'והתניא נדברו אין נדברו אלא לשון נחת, וכן הוא אומר ידבר עמים תחתנו'. יוצא לכאורה שריש לקיש השתמש בברייתא. או אפשר ש'אין דבור' אינו מלשון ריש לקיש אלא התלמוד הוא שהסמיך את לשון הברייתא ללשון ריש לקיש. והנה במדרש הגדול לפרשת מסעי לה, ט-י עמ' שנא, הנוסח במכות: 'והתניא וקראו לו זקני עירו ודברו אליו (דברים כב:ח) אין ודברו אלא לשון נחת, וכן הוא אומר ידבר עמים תחתנו'. לפי זה יוצא שאין הברייתא הזאת מה שהובא במאמר ריש לקיש.

לצד שני, בילקוט הושע רמז ל, הנוסח הוא 'למימרה (בניחותא!) דכל דבור ודבור קשה הוא כמה דכתיב דבר האיש אדוני הארץ אתנו קשות והכתיב אז נדברו יראי ה' וכן הוא אומר ידבר עמים תחתנו, דבר לחוד ידבר לחוד'. כלום כל זה הוא ניסוחו של בעל הילקוט? בעין יעקב במכות כמו בדפוסים: למימרה — אין.¹⁸ 'והתניא', כן אף בר"ח למכות ואח"כ 'כדכתיב', אבל לאחר מיכן: והא תניא. אם כן ניסוחו של הילקוט קודם לפי שעה.

אלא שבכל העניין יש להאריך, הלשון 'דבור קשה' הוא כבר בספרי במדבר פ' צט. ויש לברר ולדייק בלשון המדרשים. למשל בשמות רבה מב, א: 'אמר ר' יוחנן אין דבור

האמור כאן; רצה לומר שמשתמש בלשון הברייתא הנ"ל לעניין אחר. וכן יש לפרש אף מה שאמור בבראשית רבה מד, ו: 'עשרה לשונות נקראת נבואה... ואי זה הוא קשה שבכולם... ר' יוחנן אמר דיבור, שנ' דבר האיש אדני הארץ אתנו קשות'.

21. ר' יוחנן (ברכות ע"ב) אמר לר' אלעזר: 'שנינו אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוין לבו לשמים'. משנה מנחות קי ע"א במובן אחר.

כריתות כ סוף ע"א: 'עד כאן לא נתגלה טעמה של משנתנו'. ורב, שבת פג ע"ב: 'שהרי כמה שנים נשנית משנה זו ולא נתגלה טעמה'. ולשון רבי, בכורות נו ע"ב: 'נתגלה טעמה של משנתנו'.

22. מליצה מן המשנה:

ר' אלעזר אומר (בראשית רבה טז, ב): 'אין קיום הגט אלא בחותמיו'. הוא השתמש בדין קיום הגט, משנה גיטין כב ע"ב, לברכות יעקב: 'גם ברוך יהיה שלא תאמר אלולי שרימה יעקב אבינו כאבא לא נטל את הברכות ת"ל גם ברוך יהיה'. וכן כיוצא בו שם אות יא. וכן דרשו שם פרשה עח על מה שאמר עשיו 'אחי יהיה לך אשר לך'. ועיין מהדורות תיאודור במנחת יהודה 755/6.

23. ר' זעירא. בחולין יג ע"א נאמר בברייתא: 'שחיטת מין לעבודה זרה פתו פתו כותי ספריו ספרי קוסמין'. ואף ר' זעירא (ירוש' מעשרות סוף פרק ג) אמר כך: 'רבי זעירא מקנתר לאילין דאגדתא וצוח לון ספרי קיסמי'.

ר' זעירא (בשם רב הונא) — משנה. ירוש' ברכות ב, ג: 'איכן הוא אומרה? רבי זעירא בשם רב הונא כלילי שבת וכיומו'. בלשון המשנה בנידה ד, ב (רבי יהושע אומר): 'לילה ויום כלילי שבת ויומו'.

24. קהלת רבה פ"ט אות [יז]: 'דברי חכמים בנחת נשמעים זה עמרם ובית דינו. א"ר בון נמנו אחר הגפה ואחר הגדר אמרו מה הנאה יש לנו שאנו נושאים נשים וזורעים ומשליכים ליאור'. והוא מליצה מן המשנה ב"מ פרק ב (כה ע"ב) 'מצא אחר הגפה או אחר הגדר' (כמות שהעיר במתנות כהונה).

25. לבסוף מליצה במדרש מאוחר.

במדרש שיר השירים פרק א, על הכתוב 'הביאני המלך חדריו', דפוס ראם דף ז ראש ע"א, מובא הסיפור על ארבעה שנכנסו לפרדס, תוספתא חגיגה פ"ב, בבלי וירושלמי חגיגה ראש פרק שני, ומסיים: 'אמר ר' עקיבא לא שגדול אני מחבירי אלא כך שנו חכמים במשנה מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקוך'. הסיום של דברי ר' עקיבא איננו נמצא בשאר המקורות, ועיין תוספתא כפשוטה עמ' 238–239.

מה עשו בעלי המדרש? לקחו משנת עדויות ה, ו ושינו את מובנה. לפי העניין הכוונה שעל-ידי מעשים שעשה ניצל מן הטעות, כלומר לא בעיון בסתום בלבד עסק ר' עקיבא אלא אף במעשים. שלא כשאר חבריו שלא עסקו אלא בעיון. אין צריך לומר שאין הניסוח הזה אלא מן בעל המדרש. אלא שאף ניסוח זה יש בו בנותן עניין. והסגנון מזכיר לנו את לשונו של ר' עקיבא במקום אחר: בירושלמי ברכות ד, א, סופה: 'לא שהוא בן תורה יותר ממני אלא שהוא בן גדולים יותר ממני', ועל ר' אלעזר בן עזריה אמר. (בנוגע לפירוש במדרש שיר השירים פירש שם בעל 'יפה קול', וכיוצא בו הרז"ו שם: 'זמפני מעשיו הישרים זכוהו מן השמים כי כל יקר ראתה עינו ולא נבהל ולא ניזק').

26. 'קרי עליה' שלא בפסוק. ירושלמי ברכות ב, ו: 'שמע שמואל ואיקפד עליו

ומת עליו קרי שמואל ברוך שנגפו, ועל רב קרא לא יאונה לצדיק כל און'. ועניין דומה — רב ושמואל — ביכמות קכא ע"א: 'קרי שמואל עליה דרב לא יאונה ... בעבודה זרה י ע"ב אמר רבי על רבי חנינא בר חמא: 'לית דין בר איניש'. ומצאנו שאף חזקיה אמר כך על ר' יוחנן, שבת קיב ע"ב: 'קרי עליה לית דין בר איניש, איכא דאמרי כגון דין בר איניש'.

'קרי עליה' כרגיל הוא ציטאט, ברגיל מן פסוק, ואם הדבר נכון יוצא שחזקיה ידע את שאמר רבי על ר' חנינא! וכתב ר"ח (שבת קיג ע"ב): 'ואמר חזקיה על ר' יוחנן לית לן בר איניש אלא מלאך הוא (וכן רש"י) אימא, (איכא דאמרי) כגון דין בר איניש, ומאן דליתא הכי כבהמה הוא כנגד זה (!) וכתב בעירובין: 'לית דין בר נש כמלאך הוא חשוב, שמבין ומוציא אלו החכמות'. ר"ח גרס בע"ז: 'לית דין ילוד אשה כלומר כמלאך הוא' וזה קרוב ללשונו של שמואל על רב יהודה: 'איין זה ילוד אשה' (גידה יד ע"א)! שלא בפסוק, עיין למשל דרכו של ר' יוחנן בחולין יח ע"ב: 'קרי עליה ר' יוחנן (על ריש לקיש) גיסא גיסא' (הגס הגס, כלומר יותר מדי הכשרת). ושם יט ע"ב: 'קרי עליה ר' יוחנן על ר' אלעזר גוי גוי. אמר רבא שפיר קרי עליה גוי גוי'. (לגלג עליו גוי גוי, כלומר בשחיטת גוי אתה תולה טעמן וכל היום אתה יכול לומר גוי גוי ואין הטעמים שווים וכו').

ועיין המליצה ב"לקוט המכירי' ליונה א: טז: 'ועליהם הוא אומר על הצדיקים ועל גירי הצדק'. הוא מדבר כאן על המלחים שבספר יונה, ולא עליהם נאמר, אלא הכוונה על כיוצא בהם.

ח

ומן האמוראים:

1. ר' אלעזר — ר' יוסי בי ר' נהוראי, ירושלמי
 ר' אלעזר בירוש' נידה ראש פ"ג: 'ר' שמעון בר בא בשם ר' יוסי בי רבי נהוראי הלכה כרבי יודה שמע ר' לעזר ומר איני מקבל עלי את הדבר הזה. ואותו לשון אמר ר' יוסי ב"ר נהוראי בירוש' שבועות פ"ח סוף ה"א 'שמע ר' יוסי בר נהוראי ומר איני מקבל עלי את הדבר הזה'.
2. ואמר ר' יוחנן בירוש' ביצה פ"ק א קרוב לסוף הל' א: 'מה איתיתון לי ההן סבא [היינו ר' חנינא] דאנא שרי והוא אסר והוא שרי'.
 וכסגנון הזה אמר רב יהודה על רב הונא, חולין יט סוף ע"א: 'שמע רב יהודה איקפד אמר טריפנא ומכשר ומכשרנא טריף'. (ועיין שם שרב הונא הצניק את קפידתו של רב יהודה: 'שפיר קא מיקפד, חדא איהו שמיע ליה מיניה דרב ואנא לא שמיע לי... א"ל רב חסדא לא תהדר בך... והעניין חשוב מאוד לחקר התלמוד!)
 ועוד, בסוכה נב ע"ב א"ר יוחנן: 'אבר קטן יש באדם משביעו רעב מרעיכו שבע'. ובסנהדרין קז ע"א אומר רב יהודה: 'שהפך משכבו של לילה למשכבו של יום ונתעלמה ממנו הלכה אבר קטן... בירוש' כתובות ה, ח לפנינו: 'דאמר רב נחמן בשם רב נחמן האבר הזה שבאדם...'; 'רב נחמן בשם רב נחמן' איי אפשר לכאורה, ותיקן ב"יפה עינים' בסוכה: בשם ר' יוחנן.

3. ר' יוחנן — ר' יוסי (ירושלמי — בבלי)

ירוש' פסחים פ"ה סוף ה"ג: 'שחטו שתתכפר בו חצי חבורתו רבי יונה פוסל... ר' יוסי אמר כשר. במחזורא תנינא חזר בו ר' יוסי א"ל רבי פינחס לא כן אילפן רבי כשר אמר ליה הא קביעה גבך כמסמרא'. הלשון דומה קצת ללשון המקרא (קהלת יב: יא) 'דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים' והוא נטועים הוא קבועים. אלא שמצאנו לר' יוסף זה שאומר עוד, 'ירוש' ימות א, ב באותו לשון לר' פינחס: 'והיא קבועה גבך כמסמרא'. והנה כבר שמענו לר' יוחנן שאמר לר' אלעזר (ב"ב ז ע"ב): 'ואלעזר בני קבע בה מסמרות'. נראה שר' יוסף השתמש במליצת ר' יוחנן.

4. סוטה לו ע"א: 'מאי והחציו (יהושע ח) אמר רב כהנא כדרך שחלוקין כאן כך חלוקין באבני אפוד'. (כדרך שחלוקין השבטים בהר גריזים והר עיבל... כך חלוקין באבני אפוד שאמור בהן ששה משמותם וגו' הנך ששה דהר גריזים כתובים על האחת וששה דהר עיבל כתובין על השנית והיינו דכתבי והחציו אותו חציו החקוק באחת מן האבנים — רש"י.) וכיוצא בו בתלמוד בבלי (לפי הפירוש שבסוטה) נמצא עוד בראש השנה לא ע"א: 'ואמור רב חנן בר רבא אמר רב כדרך שחלוקין כאן כך חלוקין בבית הכנסת'. 'פירקי השירה הזאת כך קוראין אותה ששה הקוראין בספר תורה והשביעי קרא מן השורה ולהלן [כלומר שירת האזינן] (רש"י).

והלשון 'כדרך שחלוקין' פירושו איפא שחלוקין השבטים. ואמנם הלשון הזה מונח כבר בפי ר' יונתן ועוד להוראה אחרת מחלוקת ממש. כך, למשל, בירושלמי ב"ב ג, ב: 'רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן כשם שחלוקין כאן [במשנת ב"ב לענין שלש שני חזקה] כך חלוקין בשני אליהו'. וכבר פירשו הרמב"ן בשם רבו שמבואר הוא במדרש ויקרא רבה יט, ו.

ועוד כיוצא בו בירושלמי. למשל בירוש' סנהדרין א, ב דף יח ראש ע"ג: 'תני סנהדרין שראו את ההורג אית תניי שנים נעשים עדין ומעידין בפני השאר אית תניי כולן עדים ומעידין בפני אחרים. רבי יהודה בן פזי בשם רבי זעירה כשם שחלוקין כאן כך חלוקין בעדות החדש'.

5. לשון קבוע. בערכין לא ע"ב שנינו: 'אמר רבי אבא בר ממל מה מכר לו ראשון לשני כל זכות שתבא לידו'. (ואף כאן המוכר השני מכר לו ללוקח את זכותו שהיתה נחלטת לו.) והנה לשון זה נמצא אף לרבא בבבא קמא ח ע"ב באותו מובן, ורבא היה מאוחר לרבי אבא בר ממל הארץ-ישראלי!

לשון קבוע מצאנו אצל ר' יוחנן, 'ירוש' שביעית ז, ח. וכן רבי אבא (ביצה לח ע"ב) ואביי (ב"ב קעא ע"ב): 'יאכל הלה וחדי (ועיין מש"כ בתרביץ שנה לב עמ' 401 על ר' שמריה ב"ר אלחנן).¹⁹

6. ביטוי רגיל? בקידושין מד סוף ע"א מסופר: 'רבי אסי לא על לבי מדרשא אשכחיה לר' זירא... רב אבין הוא דעייל ואמר חברותא כולה כר' יוחנן וצווח ריש לקיש כי כרוכיא... אמר ליה [ר' אסי לר' זירא] רבי אבין בר סמכא הוא. אמר ליה [ר' זירא] אין

19 ועיין שם שנה לג עמ' 315. לא הגיב כלל על מה שצינתי שם לירושלמי, ודיבר על שימוש בקונקורדנציה. ומה שהעירוני עליו לא נמצא באותה שעה ספר שימוש למצוא בו את המבוקש. אלא שהעיקר הוא שאין הספרים נענים אלא אם כן שואלים אותם. ואם אין יודעים לשאול — אין תשובה.

... כמין ימא לטיגני הוא... ומצאנו לרב זעירא בירוש' ברכות ג, ה (וע"ד): 'רבי זעירא רבי יעקב בר זבדי הוו יתבין ... אמר ליה רבי זעירא מן ימא לטיגנא'. (והערך ערך טגן הסמיך שני המקומות האלה ופירש בסתם, והוא פירוש רבינו חננאל, שהובא בתוספות קידושין מד ע"א).

ובירוש' גיטין ו, ב (קידושין ב, ח) אמר רב אסי: 'חד רב נפק מן בית וועדא אמ' נפק עובדא כרבי יוחנן וסמכון עליה לא דהווי צורכא מיסמך עלוי אלא דהווי מן ימא לטיגנא'.

רב אסי אומר השמועה, ולא רב זעירא אמר 'כמין ימא לטיגנא' אלא כנראה סתם הירושלמי.

7. והלשון 'יפה לימדני ר' פלוני', ששגור הרבה מאוד בפי ר' יוחנן, משתמש בו אף ר' יהודה בן נחמן (ירוש' סוכה ה, א): 'יפה לימדני ר' יוחנן' (= ויקרא רבא פרשה ו). וכן משתמש בו רבי זעירא, שהש"ר פ"ח אות [י], ג; דפוס ראם דף מ ע"ג: 'רב זעירא נפיק ליה לשוקא... אמר יפה לימדני עם הארץ...'

8. ולדרך דיבורם של קדמונינו:

בכמה מקומות בתלמוד מצינו שרב אמר לשימי בר חייא בר רב: 'שימי את'. מנחות כט ע"א: 'איתיביה רב שימי בר חייא לרב... א"ל שימי את, כי קאמינא משפת קנים ולמעלה'. ('אתה הוא המקשה לי בתמיה', רש"י). ושם קי ע"א, פירש"י: 'בתמיהה, אתה הוא שימי חכם גדול ומקשה לי דבר זה ויש אומרים רב לא היה זוקף עיניו אלא כובשן כל שעה משום צניעות'. ובכורות מג ע"ב פירש רש"י: 'שימי את חכם גדול כמותך אינו יודע לתרץ מתני'.

אבל בנידה כד ע"א ד"ה 'שימי את' מפרש: 'בכמה דוכתינן אשכחן דמהדר ליה רב הכי שימי את. ונראה בעיני משום דבר בריה הוה וקאמר ליה הכי משום חביבותיה כלומר אתה יודע להשיבני. ואני שמעתי שמדת צניעות היה בו ברב שלא היה זוקף עיניו למעלה הילכך לא היה מכירו. ולא נהירא לי שהרי לא מצינו שאמר רב כך לשום אדם אלא לזה אמר כן בכמה מקומות...'

לפי פירוש רש"י במסכת נידה נראה לי לפרש אף לשונו של רב יהודה בשבועות לד ע"ב: 'יתיב רב המנונא קמיה דרב יהודה... א"ל רב יהודה המנונא את עול תא'. כלומר, מרוב חבתו של רב יהודה לדבריו של רב המנונא אמר לו המנונא את, כמו שרב אמר לרב שימי.

9. שימוש במליצה.

ערכין כב ע"א: 'אמר רב נחמן מרישא לא הוה מיזדקינא לנכסי יתמי (למוכרן אם תבעום בעלי החוב) כיון דשמענא להא [דאמר] (רב) הונא חברין משמיה דרב יתמי דאכלי דלא דידיהו ליזלו בתר שיבקייהו מכאן ואילך מיזדקינא'. (מעיקרא מאי טעמא לא וכו'). אין אנו יודעים היכן אמר רב את הדברים, אבל ברור הוא שהכוונה היא בשתבעו מהיתומים חוב או כתובת אשה, שאביהם חייב כבירור. אם כן באמת אכלו לא משלהם.

אבל לאחר מכן (?) מצאנו לכאורה לרב נחמן שהשתמש באותה מליצה לעניין דומה אבל לא לגמרי.

10. בכבא מצינא ע"א אמר רב ענן בשם שמואל: 'נכסי יתומין מותר להלוותן ברבית.

אמר ליה רב נחמן משום דיתמי נינהו ספינא להו איסורא? יתמי דאכלי דלאו דידהו ליזלו
בחר שיבקייהו.²⁰

כאן 'דלאו דידהו' לאו דווקא שהרי הממון הוא שלהם אלא שלקחוהו באיסור ריבית
ודוחק לומר משום שממון של איסור הוא קראהו 'לאו דידהו'. אלא נראה ברור
שהשתמש במליצה של רב שנאמרה לממון שאינו שלהם ודאי, וצירפה לכאן. אלא
שעדיין לא נתגלה מאמרו של רב, על כן אין אנו יודעים אם באמת אמר רב כך או שרב
נחמן ניסח את ההלכה של רב בלשונו שלו והכול מדברי רב נחמן הוא! אף על פי שנראה
לכאורה שלשונו של רב הוא. וצ"ע.

11. רב יהודה אומר לרב כהנא (ביצה ל"ג ע"ב): 'השתא פטור אבל אסור (קא) קשיא
לי חייב חטאת מבעייתא [מביעיא]'. וכן נמצא בשבת קיב ע"א בפיו של רב יהודה אחוה
דרב סלא חסידא, בכ"י קמברידג' TS N.S. 309/99: 'א"ל פטור אבל אסור קשיא לי'
ובין השיטין נוסף: 'ר' אסי. השתא פטור'.

12. רגיל בפי אמוראים רבים הביטוי: 'אנא מתניתא ידענא'. רצו לומר אף על פי שאתה
מביא מסורת של אמוראים שסבורים כך — אני יודע ברייתא שסבורה אחרת (או: כך).
רב ירמיה בר אבא (ב"ק פח ע"ב [משנה: ב"ב קלו ע"א]; חולין נו ע"א—ע"ב); רב
נחמן (ב"ק יב ע"א): 'א"ל רבא לרב נחמן הא עולא הא ר' אלעזר הא דיינא דנהרדעא
(סנהדרין יז ע"ב) והא רב חנא בר ביזנא מר כמאן ס"ל א"ל מתניתא ידענא.²¹ וכעין זה
רבא לרב נחמן בנוגע לשורה של אמוראים (אף בניזמונו, ב"ב נב ע"ב). רב ששת
(ברכות מז ע"ב). רב יוסף (שבת קסא ע"ב; ב"ב צה ע"ב [בלי אנא]). כיוצא בו אמר
(ברכות לג ע"ב): 'אנא לא האי ידענא ולא האי ידענא אלא מדרב ושמואל ידענא'. וכן
(ב"ב פב ע"ב): 'אנא לא ידענא אלא עובדא הוה...'; וכן עירובין ז ע"ב. רבא (כתובות
כד ע"ב).²²

והנה אמר רב נחמן בר יצחק (ברכות נג סוף ע"ב): 'אנא לא זילאי ולא זיואי ולא
זוהמאי ידענא אלא מתניתא ידענא דאמר רב יהודה דאמר רב ואמרי לה במתניתא תנא...'
'אלא מתניתא', בכ"י: 'אנא מתניתא'. הקושי בולט לעין, כיצד אפשר לומר אלא (אנא)
מתניתא ידענא ולאחר מכן תיכף דאמר רב יהודה אמר רב? והרי 'אמרי לה' בלבד
היא ברייתא. אם רב נחמן בר יצחק עצמו אמר 'ואמרי לה', רצה לומר שהוא ידע כבר על
מקור אחר של הדין והיא ברייתא, ואפשר שאמר 'אנא מתניתא ידענא' משום שאמר את
הדברים על פי הנוסח הרגיל אף על פי שהוא לאו דווקא כאן!²³

13. תלמיד מן הרב (ארץ ישראל) ר' ינאי — ר' יוחנן.

ר' ינאי אמר לרבי יוחנן (שבת קמ ע"א): 'א"כ מה בין לי ולך'. ובלשון זה אמר
ר' יוחנן לאיסי בר היני (חולין קלז ע"ב).²⁴

20 בכ"י המבורג וברא"ש וריטב"א: 'אכל זווי דרביתא' (גהות ד"ס).

21 והא שאומר בחולין יט ע"א: 'אנא שמעתא ידענא'. ובכ"י המבורג, ב"ק קטז ע"ב: 'אנא מתניתין'.
(בדפוסים: 'מתניתין היא').

22 עולא אומר (חולין עו סוף ע"ב): 'אנא עובדא ידענא'.

23 והוא שאמר בפסחים קה ע"ב, במימרה שנכתב עליה הרבה: 'אנא לא חכימאה אנא... אלא סדרנא
אנא...'

24 אח"כ מצאתי שכבר העיר על זה ר' מתתיהו שטראשון, בהגהותיו לש"ס ווילנא, עירובין ט.

14. ביבמות צב ע"ב ובמכות כא ע"ב אמר ר' יוחנן לר' ינאי: 'ולא משנתנו היא'. ור' ינאי אמר לו: 'אי לאו דלדאי לך חספא מי משכחת מרגניתא תותיה'. וכן ענה ר' יוחנן לרבי חייא בר אבא (ב"ב יז ע"ב; ירוש' סוף מעשרות, וכתובות ט, ט), כמות שהעיר ר' מתתיהו שטראשון בהגהותיו לעירובין ט ע"א.

15. מן ר' יוחנן. ר' יוחנן אמר על ר' יונתן (גיטין עח ע"ב): 'ידעין חברין בבלאי לפרושי כי האי טעמא'. ולעניין אחר בחולין מה ע"א. ואמר עולא ואיתימא ר' אושעיא (פסחים פט ע"ב): 'אפשר ידעין חברין בבלאי טעמא דהאי מילתא'. ולעניין אחר — זבחים ל ע"ב: 'אפשר ידעין חברין בבלאה [!]...'

16. אביי ורבה — ר' יוחנן. ר' יוחנן לקח לדוגמה את בן עזאי לחכם גדול: 'אנא בן עזאי דהכא'. (ירוש' ביכורים ב, ב; ואח"כ כשנשאל ולא השיב אמר השואל: 'אזל בן עזאי דהכא!'). ובעירובין נט ע"א: 'אמר רבא [אצל רב נסים גאון תרביץ שנה י"ב עמ' 240: ר' אבה, אם כן מארץ ישראל!] הריני כבן עזאי בשוקי טבריה'. בסוטה מה סוף ע"א ובקידושין כ ע"א וערכין ל ע"א — ע"ב: אביי. וכלשון ר' יוחנן אמר רב (ירוש' פאה ו, ג; סוטה ט, ב) ב'סיני' נתפרסם מאמר על מאמרו של אביי ואינו בר ערך).

17. ר' יוחנן אומר (ב"מ מא ע"א): 'מאן דמתרגם לי חבית אליבא דחד תנא מובילנא מאניה בתריה לבי מסותא' (דאמר ר' יוחנן). ובסנהדרין סב ע"ב אמרו: 'ר' יוחנן לטעמיה דלא מוקים מתניתא רישא בחד טעמא וסיפא בחד טעמא דאמר ר' יוחנן מאן דמתרגם... אם כן עיקר דברי ר' יוחנן נאמר למשנה בבא מציעא, אע"פ שאף שם אמר התלמוד דאמר, שמשמע שהוא מובאה ממקום אחר.

והלשון 'מובילנא מאניה אבתריה' נמצא עוד בפי ר' יוחנן בעירובין כז ע"ב: 'מאן דמתרגם לי בבקר אליבא דבן בג בג מובילנא מאניה אבתריה לבי מסותא'.²⁵ והנה נמצא בירוש' ב"ק סוף פרק מרובה (ה"ו): 'אמר רבי מנא מאן דאמר לי הדא מילתא אנא נסיב בנרייתיה... (וכעין זה אמר רב זעירא: 'מאן דמר לי הדא מילתא אנא משקי ליה קונדיטין, ירוש' יבמות י, ז [יד]).

18. מן ריש לקיש. ריש לקיש אומר בכתובות נד ע"ב: 'זילו הבו ליה ואי לא מפיקנא לכו רבי יונתן מאונינו'. ואחר-כך רב נחמן (חולין קלב ע"ב): 'זיל אפיק ואי לא מפיקנא לך רבי טבלא מאוניך' (רב נחמן אמר כך לאשפזיכניה דרבי טבלא). ואף לרבי טבלא עצמו (ב"ב קיא ע"א): 'ואי לא מפיקנא לך רב חיננא בר שלמיא מאוניך'. ורב ספרא אומר כך לרב נחמן בר יצחק (יבמות ס ע"ב). ורב כהנא לההוא גברא (סנהדרין ח ע"א).

19. מן רב ושמואל בשינוי מובן. ב"ב קו ע"ב: נחלקו רב ושמואל אם קם דינא או הדר דינא. לשון זה אבל במובן אחר אמרו ביבמות לז ע"ב: 'ר' אבא אמר רב קם דינא ר' ירמיה הדר דינא'.

20. מן שמואל. שמואל אומר לרב (ירוש' שבת א, ד; ע"ז ב, ח): 'אכול דלא כן אנא כתיב עליך זקן ממרא'. ובאותו לשון אומר רבי פנחס לר' אסי (ירוש' יבמות י, ד): 'חזור בך דלא כן אנא כותב עליך זקן ממרא'.

21. שמואל אומר (שבת קח ע"א) לקרנא: 'גברא רבא קאתי ממערבא זיל תהי ליה אקנקניה' (הריח בו בקנקנו אם יין הוא או החמיץ; כלומר בדקוהו אם חכם הוא אם לאו).

25 ועיין בפירושו רבנו חננאל לשכת פו ע"א, ודיברתי עליו במחקר על רבנו חננאל.

וכן אמר רבא (כ"ב כב ע"א): 'אמר ליה רבא לרב אדא בר אבא פוק תהי ליה אקנקניה' (רש"י: אם תלמיד חכם הוא).

22. מן שמואל? בברכות יב סוף ע"א א"ל שמואל לחייה בר רב: 'בר אריא תא ואימא לך מילתא מעלייתא דאמר אבון... 'בר אריא', כן היה כנראה בכתב-יד מינכן ונגרד ונכתב על הגרד 'בר אורי' (כמו בדפוסים). בסוכה מג ע"ב בכתב-יד מינכן: 'בר אורי', וכן ב'בית נתן' בברכות. ואולי כתוב כך אף בכ"י מינכן, ואת זה גירדו?

כנוסח הדפוסים בברכות כך אף בהלכות גדולות פרק אין עומדין (הגהות ד"ס). וכן בתגייה יד ראש ע"א, אומר כך שמואל לחייה בר רב. בדפוסים שם 'בר אבא', אבל בכ"י מינכן 'בר אורי'; וכן בעין יעקב, דפוס ראשון, באגדות התלמוד: 'בר ארי'; וכן בעבודה זרה לא סוף ע"א: שמואל לחייה בר רב, וכן אף בדפוסים ישנים בסוכה הנ"ל. בדפוסים 'בר אורי', 'אורי', אבל בכ"י מינכן השני: 'בר אריא'.

ומכאן אומר רבא שם לר' יצחק בריה דרבה בר בר חנה.

ובכתובות פה סוף ע"ב הוא אומר כך לבריה דרב אבין, בר אריא. 'בר אריא' כן בכתב-יד רומי, בדפוסים ליתא. ובתוס' רי"ד שם: 'א"ל רבינא לבריה דר' חייא בר אבין בר אורי'. ועיין מה שכתבתי בספר הזכרון לאברהם אבן-שושן, עמ' [33].

23. בגיטין לט ע"א ובבא מציעא יב ע"ב הובאו דברי עולא, שאמר: 'דמיא האי מרבנן כדלא גמרי אנשי שמעתא'. וכבר אמר קודם לכן רבי אסי לרבי זירא (ב"ב פד ע"ב). ורב יעקב בר אידי (בן-זמנו של רבי אסי, אף הוא תלמיד ר' יוחנן) אף הוא אומר לרבי זירא על שאלתו: 'לא שמע רבי... (כמו בבבא בתרא) — חולין ע"ב. ואולם כבר מצאנו לרב שאמר לרב הונא (עירובין טו סוף ע"א) בלשון הזה, כנוסח דפוס שאלוניקי והלכות גדולות עירובין, מהדורת רא"ש טרויב כח סוף ע"ב. בנוסחאות הדפוסים ובהלכות גדולות אספמיא 132 בקטע כ"י אדלר: 'כדלא פרשי אינשי' ('שמעתא' ליתא בה"ג ובכ"י אדלר).

24. א"י ובבל. רב יעקב ורבי ירמיה — רב הונא ורב חייא בר אשי. בעבודה זרה יג סוף ע"ב אמרו ר' יעקב ורבי ירמיה זה לזה: 'יתמא עבד רבך הכי?' וכבר מצאנוהו אצל רב הונא ורב חייא בר אשי בחולין קיא (ר' ירמיה) — בבלי שעלה לארץ-ישראל וידע בוודאי דברי אמוראים בבליים).

25. ראוי לשים לב למקרה שבני אותו הזמן משתמשים באותו ביטוי וקשה לומר שאחד לקח מחברו! בברכות כד ע"ב אומר רב חסדא: 'האלהים אם אמרה לי ר' יוחנן בפומיה לא ציינתא ליה; אם אמרה לי ר' יהושע בן לוי בפומיה לא ציינתא ליה. בחולין קכד ע"ב אומר רב נחמן: 'האלהים אם אמרה לי ר' יוחנן מפומיה לא ציינתא ליה, אי אמר לי יהושע בן נון משמיה לא ציינתא ליה'. אפשר שזה היה לשון שגור בבית-המדרש ושניהם השתמשו בלשון אחד.

ברכות נא ע"א: 'בעו מיניה מרב חסדא מי שאכל ושתה ולא ברך מהו שיחזור ויברך, אמר להו מי שאכל שום וריחו נודף יחזור ויאכל שום אחר כדי שיהא ריחו נודף'. רב עולא (שבת לא ע"ב): 'אל תרשע הרבה וגו' הרבה הוא דלא לירשע הא מעט לירשע אלא מי שאכל שום וריחו נודף יחזור ויאכל שום אחר ויהא ריחו נודף'. אותו לשון ממש ובאותו מובן. בכ"י מינכן בשבת: רבא; והיה מתאים, שהרי היה תלמידו וחתנו של רב חסדא. בכ"י אוקספורד ועוד: רבא בר עולא, באה"ת: רבה בר עולא.

26. 'אמימר ומר זוטרא ורב אשי הוו יתבי בהדי הדדי אמרי כל חד וחד מינן לימא מילתא דלא שמיע ליה לחבריה... (ברכות נה ע"ב). ובאותו לשון אמרו על רבי אבא (רבא!) בר שומני²⁶ ורב מנשיא בר ירמיה 'מגיפתי (מדפתי) הוו קא מיפטרי מהדדי אמעברא דנהר יופטי אמרו כל חד וחד מינן לימא מילתא דלא שמיעא לחבריה דאמר מר בר רב הונא לא יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה שמתוך כך זוכרו' (עירובין סד ע"א).

27. מליצות על פי לשון חכמים. בקידושין כב סוף ע"ב — כג ראש ע"א: 'ר' יהודה הנדאה גר שאין לו יורשין הוה, חלש על מר זוטרא לשילוי ביה חזייה דתקיף ליה עלמא טובא אמר ליה לעבדיה שלוף לי מסנאי ואמטינהו לבייתא... זה פירש למיתה וזה פירש לחיים'. רש"י: 'הגר פירש למיתה ומר זוטרא פירש לחיים תחתיו שלא יהא העבד בלא אדון רגע אחד'. קשה מה 'פירש לחיים' יש כאן?²⁷ אבל ראה זה שישנה מליצה זאת בחולין לח ראש ע"ב: 'אלא פשיטא זו פירש למיתה נאמו שלו — שילדה אותו דרך הרחם וזה הולד פרש לחיים'. כאן הלשון מכוון שיש כאן מיתה וחיים זו פרשה וזה פרש! ואפשר שבקידושין השתמשו בלשון שלקוח מסוגית חולין.

28. ביטויים (של אמוראי א"י ובבל).

רבי חייא ורב — רב יוסף ואביי. רבי חייא אמר לרב (עבודה זרה עד ע"ב) שלא ידון דין תמוה בעיני הבריות: 'זחזי דלא מצוותת עלי בני מדרשא ... אמר רב היינו דאמר לי חביבי חזי... ובלשון הזה מצאנו לרב יוסף שאמר לאביי (עירובין ס ע"א): 'זחזי דלא מצוותת עליה בני מדרשא'; ואח"כ אמר אביי: 'היינו דאמר לי מר חזי...'

רבי חנינא לריש לקיש על שאלתו: 'זו לא שמעתי כיוצא בו שמעתי' (שבת קיד ע"א). ובני רבי חייא אמרו כך לרב כהנא (מנחות כד ע"א): 'זו לא שמענו... וכן אומר רבא לעולא בר רב (מגילה כב ע"א); ורב דימי לאביי (פסחים לד ע"ב); רב ירמיה לרבין (שבת קח ע"ב); ורב הונא רבה אומר כך לרב הושעיא (בכורות לו ע"ב).

ועיין ירושלמי בכמה מקומות בלשון רבי מנא. חלה ב, א: 'א"ר מנא אע"ג דלא אמר רבי אסי הדא מילתא אמר דכוותה... אע"ג דאמר רב הונא... ושם ה"ג: 'א"ר מנא אע"ג... דאמר רבי יוחנן... ובביכורים א, ה אמר רב מנא: 'אע"ג דלא אמר... הדא מילתא אמר דכוותה... והנה כאן דיבורו מכוון, אבל בחלה ב, ג אינו מכוון כליכך, שכן לא נזכר ר' יוחנן קודם לכן. ואכמ"ל.

רבי חנינא קרא אומר (תענית כז ע"ב): 'צער גדול היה לי אצל רבי חנינא הגדול'. ור' זירא (ע"ז לו ע"ב): 'צער גדול היה לי אצל רבי אסי ורב אסי אצל ר' יוחנן ור' יוחנן אצל ר' ינאי ור' ינאי אצל ר' נתן בן עמרם ור' נתן בן עמרם אצל רבי' (ואח"כ באה השאלה). אביי מן רב נחמן ור' ש. וביטוי כגון 'עני מרי ארבעין בכתפיה וכשר' — אומר רב נחמן (מנחות פא ע"א); ורב ששת (סנהדרין כז ע"ב); ואחריהם אביי (מנחות יז ע"א). רבא מרב נחמן. בשבת קנב ע"ב אמר רב נחמן לרבא (לרבה): 'איכא שכיבנא לא אמרי לכו הדא מילתא הכי אמר שמואל... וכן רב יהודה לרבה בר רב יצחק

26 עיין תשובת רב האי, שנדפסה לאחרונה במסכת עבודה זרה כתב"ד ספרדי שהוצאתי בניוירוק, תשי"ז, בסוף הספר.

27 אמנם ברי"ף קידושין הלשון: 'זה פירש לעבדות'.

(עבודה זרה נה ע"א): 'השתא אי הוי שכיבנא לא אמרי לכו הא מילתא דאמר רב...'
 ורבא אמר כך לרב פפא (יבמות מו ע"א; ב"מ עג ע"ב): 'איכא שכיבי לא אמרי לכו הדא
 מילתא הכי אמר רב ששת...'

רבא ורב פפא (תלמידו). בקידושין לה ע"א אמר רבא: 'פפונאה ידעי...'; ובבבא
 קמא כד סוף ע"ב אומר כך רב פפא (וממנו — רב אחא בר יעקב!).
 רבא — רבינא. רבא לרב נחמן: 'חזי מר האי מרבנן דאתא ממערבא ואמר' (יבמות
 כב ע"א). ובאותו לשון אמר רבינא לרבא (ברכות טו ע"א).

29. יש להעיר דרך אגב שכמות שנהגו חכמים בלשון המקרא ששינוהו ללשונם
 (אל—על וכיוצא בהם, עיין מה שכתבתי למשל ב'בצרון' אביב תשמ"ה עמ' 39 ומה
 שהאריך בו בעל היובל יחי' שצוין שם), כך נהגו אף בלשון התנאים; בירוש' פאה ת, ו:
 'עאל (ר' יוסי) ואמר קומיהון בן ביבי על הפקיע (משנת שקלים פרק ה) ומה אם זה
 שנתמנה על הפתילה זכה להמנות עם גדולי הדור... בלשונו שינה הדורש את לשון
 המשנה. ואמנם אפשר משום שהלשון קשה החליף אותו בלשון קל, שאינו טעון פירוש.
 30. מן מה שראינו אנו למדים מה חשובה לנו התחקות אחר מקורות לשונם של חכמים.
 ראינו שתנאים השתמשו בלשונות תנאים אחרים. ראינו אף התנהגות של חכמים
 שנמשכה מדור לדור, ועניין רב לה להבין את סדר הלימוד ודרכיו. וראינו אף זאת כיצד
 השתמשו אמוראים בלשון תנאים לפעמים לשם מליצה גרידא. וכן בלשון אמוראים.
 והכול שווים, בין בארץ-ישראל ובין בבבל. אבל חלקם של בני ארץ-ישראל מרובה יותר.
 מעתה נפתח לנו חלון לראות את לשונם של חכמים אף מבחינה אחרת לגמרי. לא בהלכה
 בלבד נמשכה המסורת אלא לפרקים אף בלשון. ועוד הרבה דיו בקולמוס בעניין זה, אלא
 שהארכתי כבר ונמשכתי לצדדים. ודי ללומד כאן.